

УДК 930.1(477):[94:325.83ОУН“1939/1945”

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РЕЦЕПЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

Олексій СУХИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського,
буль. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

Стаття присвячена висвітленню національно-визвольних процесів періоду Другої світової війни та післявоєнного часу у сучасній українській історіографії. Проаналізовано публікації з історії визвольного руху в період державної незалежності України, здійснено інформативне та теоретичне осмислення цього важливого етапу національної історії на основі нових документальних комплексів та здобутків сучасної історіографії. Зазначено, що дослідження українськими вченими історії національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та післявоєнних років було обумовлено передовсім суспільно-політичними змінами, які відбувалися в кінці 1980-х років і вели до кризи тоталітарного радянського режиму, в умовах якої ставала можливою свобода історичної думки, окреслились перспективи переосмислення національного історичного минулого у контексті світової історії.

Ключові слова: український визвольний рух, сучасна історіографія, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, радянський тоталітарний режим.

Демократичні процеси в українському суспільстві в умовах горбачовської перебудови виявили загострене бажання суспільства до висвітлення національно-визвольної боротьби, особливо історії ОУН і УПА періоду Другої світової війни та післявоєнного часу. Уже перші нові привідкриті сторінки цієї теми наприкінці 1980-х років підштовхували істориків не лише до пошуку нових сюжетів і фактів цього відрізка національної історії, а й до її нового теоретичного осмислення. Назагал означений етап визначався для дослідників як такий, коли суспільство вимагало від науковців насамперед інформативного матеріалу: розкриття “білих плям” в історії, з’ясування змісту подій та наповнення його новим документальним, а також й публіцистичним матеріалом, що допомагало висвітлити усю палітру національно-визвольної боротьби.

Початок побудови Української демократичної держави визначив нові умови для висвітлення історії Другої світової війни, а в її контексті й українського національного руху періоду війни та післявоєнного часу. Передовсім досліджувався перший етап Другої світової війни з 1 вересня 1939 р. до початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. Особливо це стосувалося вивчення подій вересня-жовтня 1939 р. З їх оцінок на початку 1990-х років розпочинається новий етап аналізу цієї наукової проблеми, а її вивчення на початковому етапі здійснюється завдяки введенню у науковий обіг передовсім діаспорних видань.

В Україні стають відомими публікації діячів української еміграції: А. Бойчука. “Мої переживання під большевиками. 1939–1940”; збірник М. Рудницької “Західна Україна під большевиками IX.1939 – VI.1941”; І. Німчука “595 днів советським в’язнем”; І. Кедрин-Рудницького “Життя – події – люди”. Це були переважно інформативні праці, в основному, написані публіцистично, які привносили нові сюжети з історії Західної України 1939–1941 рр.¹

Важливим явищем у науковому світі того періоду стала поява книг В. Косика “Німеччина націонал-соціалістична й Україна ” (французькою мовою)² та її україномовний варіант “Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 рр.”³ (оригінал книги з’явився французькою мовою у Парижі в 1986 р., а український переклад здійснив Р. Осадчук у 1992 р.).

В Україні було також здійснено видання документів, які розкривали історію самостійницького руху. Це збірник документів В. Косика “Розкол ОУН (1939–1940)”⁴, аналітична праця М. Бара і А. Заленського “Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр.”⁵

Крім діаспорних видань особливе значення для вивчення історії радянсько-німецьких взаємин напередодні Другої світової війни і загальних оцінок подій вересня 1939 р. мали газетні та журнальні публікації кінця 1980-х – початку 1990-х років. Саме вони значним чином формували громадську думку про цю сторінку історії⁶.

Фундаментальне вивчення проблеми розпочалося із публікацій джерельних матеріалів вченими Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Такою працею стало “Культурне життя в Україні. Західні землі (Т. I: 1939–1953)” за редакцією професора Ю. Сливки. У цьому ж році з’явилося ще одне видання підготовлене фахівцями цього ж Інституту – перший том “Депортації. Західні

¹ А. Бойчук, “Мої переживання під большевиками. 1939–1940,” *На християнській ниві: Спомини* (Нью-Йорк, 1978); *Західна Україна під большевиками IX.1939–VI.1941: збірник*, ред. Мілена Рудницька (Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, 1958); Іван Німчук, *595 днів советським в’язнем* (Торонто: Накладом автора, 1950); Іван Кедрин-Рудницький, *Життя – події – люди. Спомини і коментарі* (Нью-Йорк: Червона калина, 1976).

² Wolodymyr Kosyk, *L’Allemagne national-socialiste et l’Ukraine* (Paris: Publications de l’Est Europeen, 1986).

³ Володимир Косик, *Україна під час Другої світової війни. 1938–1945* (Київ, Париж, Нью-Йорк, Торонто: Рада оборони і допомоги Україні Українського конгресового комітету Америки Фондації “Прометей” ім. Стефанії Швед і Степана Онищука та Дослідного інституту “Україніка” в Торонті, 1992).

⁴ Володимир Косик, *Розкол ОУН (1939–1940). Збірник документів* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, ЛДУ імені Івана Франка, 1997).

⁵ М. Бар, А. Заленський, “Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр.,” *Український історичний журнал* 6 (1992): 116–118.

⁶ Див.: Роман Лубківський, “Лінія загального інтересу,” *Вільна Україна*, 23 січня 1990; Май Панчук, “Возз’єднання: погляд крізь десятиліття,” *Вільна Україна*, 18 січня 1991; В. Пробілов, “Осінь 1939-го,” *Політика і час* 15 (1991): 75–85; Роман Ковалюк и Вадим Ковалюк, “Взгляд со стороны,” *Львовская правда*, 18 сентября 1990; Р. Рифьяк, “Галичина: між двома війнами,” *Ратуша*, 8, 27 жовтня, 7 листопада 1992.

землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади”. Робота є не лише документальним збірником, але й містить науково-інформаційні матеріали. Зокрема, автори зазначають, що початок Другої світової війни істотно змінив державно-правовий статус західних земель України: Карпатську Україну ліквідувала й окупувала Угорщина, а Західна Україна та Північна Буковина у складі УРСР увійшли до Радянського Союзу. Останнім двом подіям передували, як відомо, серпнево-вересневі 1939 р. угоди Німеччини та СРСР, внаслідок яких між ними були поділені сфери впливу у Східній і Центральній Європі, розчленовано та окуповано чимало незалежних держав. Та обставина, як стверджують дослідники, що Україна тоді не виступала як суб’єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії як Радянського Союзу, так і Німеччини, зокрема у процесі виконання їх домовленостей щодо територіальних змін в Європі⁷. Водночас, підкреслюють укладачі книги, возз’єднання Західної України та Північної Буковини з УРСР, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, в яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся протягом багатьох століть, і фактично означало відновлення Акту злуки, одностайно схваленого у січні 1919 р., але проігнорованого тоді європейськими державами. Отже, український народ, будучи зовсім непричетним до виникнення драматичної ситуації передодня і початкового етапу Другої світової війни, тільки скористався цими обставинами для реалізації законного права на об’єднання своїх земель, тобто утвердження історичної справедливості, що аж ніяк не ставить під сумнів анексіоністський характер політики Радянського Союзу та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України⁸.

З іншого боку, підкреслюють дослідники, союз двох тоталітарних держав, який склався на ґрунті їх імперських інтересів, істотно погіршив можливості розв’язання проблеми державної незалежності України і створив умови для встановлення в Західній Україні та Північній Буковині жорстокого режиму репресій та проведення переселенсько-депортаційних акцій⁹.

Публікації нових джерельних матеріалів і спеціальних видань суттєво розширили сюжетну базу подій 1939–1941 рр. Це стосується як спеціальних робіт, так і численних публіцистичних розвідок і спогадів¹⁰.

⁷ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х т.*, упоряд Юрій Сливка та ін. (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996), т. 1, 7.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Олександр Луцький, “Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.),” *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей міжнародної наукової конференції* (Львів, 1996); Іван Сварник, “Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня,” *Український археографічний щорічник. Нова серія* (Київ: Наукова думка, 1992), вип. 1, т. 4, 401–418; О. Гринько, “Як нас возз’єднували,” *За вільну Україну*, 17 вересня 1994.

Більшість істориків визнають події, які відбулися після 17 вересня 1939 р. вагомим кроком до консолідації української нації, тому що гасла соборності України були притаманні національно-визвольному рухові на всіх його історичних етапах. Пам'ятним був Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР. Та кремлівських керівників цей етнополітичний аспект абсолютно не цікавив, а сталінський режим прагнув анексувати нові землі, зміцнити своє геополітичне становище на західних кордонах. Крім того, не останнім завданням було й придушення “буржуазного націоналізму” у регіоні. Комуністичним лідерам, зауважив історик Я. Грицак, зовсім не йшлося про задоволення національних прав українців, але прагматичні інтереси керування радянською імперією змушували їх, хотіли вони того чи ні, реалізувати український національний проект¹¹.

Новим етапом у вивченні проблем 1939 р. стала книга “1939. Західні землі України” (М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко). У цій монографії піднято проблеми, які раніше не розглядали вітчизняні вчені, зокрема, позиція УНДО щодо німецько-польської війни викладена В. Мудрим: українці виконують громадянський обов'язок захисту польської держави; організація митрополитом А. Шептицьким молебнів за перемогу польського війська; з польських проблем: проведення польськими силами мобілізації (1,2 млн війська); для польських солдат – Червона армія “менше зло” порівняно з гітлерівцями та ін.

Міжнародно-правові аспекти початкового періоду Другої світової війни та оцінки “визвольного походу” Червоної армії 1939 р. знайшли висвітлення у публікаціях, що з'явилися, в основному, в 1990-х роках¹².

Оцінка акту об'єднання Західної України з УРСР і СРСР пройшла істотну еволюцію від “визволення”, “возз'єднання” до “приєднання” і, навіть, “поневолення” та “окупації”¹³. Було визначено й характер встановленого у 1939–1941 рр. у західних областях УРСР режиму, який не мав спеціального окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади

¹¹ Ярослав Грицак, “Історія нації: продовження схеми Грушевського,” *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції*, ред. Ярослав Грицак та Ярослав Дашкевич (Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999), 128.

¹² Петро Брицький, *Україна у Другій світовій війні. 1939–1945 рр.* (Чернівці: Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 1995); Вадим Ковалюк, “Західна Україна на початку Другої світової війни,” *Український історичний журнал* 9 (1991): 30–41; Юрій Сливка, “Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 3–4 (1997): 3–31; Михайло Швагуляк, “«Українська карта». Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни,” *Дзвін* 7 (1990): 83–95; Андрій Руккас, “Польсько-радянський конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 року)” (Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський державний університет імені Тараса Шевченка, 1996).

¹³ Див.: Костянтин Кондратюк та Олексій Сухий, *Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.): навч. посібник* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010), 99.

в цілому СРСР чи будь-якому його регіоні¹⁴. Нині українські історики активізували вивчення першого періоду Другої світової війни, де назагал домінують дві теми – оцінки “вересня 1939 р.” і “радянського режиму 1939–1941 рр.”¹⁵.

Сучасне дослідження львівських істориків (Т. Гривул, О. Осередчук, С. Вікарчук) присвячене одному з найвідоміших судових процесів над членами ОУН – “Процесу 59-ти”, де розкрито не лише персональну діяльність кожного з учасників процесу, а й з’ясовано плани та обставини діяльності націоналістів у період 1939–1941 рр., ідеологічні засади національного руху. Автори акцентують увагу на обставинах арештів національних діячів, особливостях допитів, тюремного утримання, на показі радянської судової системи. У виданні на основі оригінальних архівних комплексів проаналізовано значний просопографічний матеріал, що стосується “Процесу 59-ти”¹⁶.

Перші в Україні роботи присвячені історії національно-визвольного підпілля у роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр., і, головним чином, історії УПА, з’явилися у першій половині 1990-х років.

Їх автори, Ю. Киричук, О. Баган, В. Іванишин, Р. Зварич, Г. Дем’ян, В. Сергійчук, А. Дуда і В. Старик, ставили перед собою завдання ознайомити загал української громадськості із визвольним рухом, тому їхні твори носили популяризаторський характер¹⁷.

¹⁴ Валентин Вісин, “Радянський режим у Волинській області (1930–1941 рр.)” (Автореф. дис. канд. іст. наук, Львівський державний університет імені Івана Франка, 1997), 10; Костянтин Кондратюк, “Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти “радянзації” західних областей України у 1939–1941 роках,” *1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнародної наукової конференції. 23–24 вересня 1999 р.* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001), 29.

¹⁵ Особливе місце в сучасній історіографії проблеми займає книга М. Кучерепа та В. Вісина “Волинь: 1939–1941 рр.”, де на основі архівних документів і матеріалів, інших джерел висвітлюються процеси становлення і функціонування радянських адміністративних органів, соціально-економічних перетворень, зміни в галузі освіти, науки, культури та духовній сфері на території Волинської області у 1939–1941 рр. Значна увага приділена національно-визвольному рухові й опору радянській тоталітарній системі. У книзі також вміщено оригінальні документи, що розкривають суть сталінського режиму в краї: Микола Кучерепа та Валентин Вісин, *Волинь: 1939–1941 рр.: навчальний посібник* (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005). У монографії львівського історика І. Гаврилів “Західна Україна у 1921–1941 роках. Нарис історії боротьби за державність” початковому періоду Другої світової війни присвячено окремий розділ, який автор розглядає як етап спроби відновлення і утвердження Української держави: Ігор Гаврилів, *Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія* (Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012).

¹⁶ “Процес 59-ти”: покоління борців та героїв: науково-популярне видання, упоряд. Ольга Осередчук, Тарас Гривул та Софія Вікарчук (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011).

¹⁷ Юрій Киричук, *Історія УПА* (Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991); Олег Баган, *Націоналізм і націоналістичний рух* (Дрогобич: Відродження, 1994); Василь Іванишин, *Нація, державність, націоналізм* (Дрогобич: Відродження, 1992); Роман Зварич, *Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму* (Київ, Мюнхен: Український Освітній Інститут, 1992); Григорій Дем’ян, “Проти нацистських окупантів,” *Військо*

Аналогічний стиль викладу характерний також для праць М. Ковалю, А Чайковського та ін.¹⁸ Водночас помітним стає перехід авторів до з'ясування складних тем визвольного руху. Йдеться передусім про суперечності всередині українського політичного табору, український колабораціонізм та діяльність УПА й інших національних військових структур.

Означений період характеризувався також входженням в український гуманітарний простір діаспорної літератури, яка торкалася національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. Передовсім йшлося про книгу В. Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”¹⁹, праці З. Книша²⁰, В. Вериги²¹, П. Потічного²², Р. Колісника²³ та ін.

Згодом були перевидані книга відомого діяча ОУН М. Лебеда “УПА”²⁴, дослідження А. Бедрія²⁵ та ін. У цій же дрогобицькій видавничій фірмі “Відродження” з'явилося репринтне видання Д. Соловоя “Голгота України”²⁶ та перевидання опублікованої у Мюнхені в 1978 р. праці С. Бандери “Перспективи Української Революції”²⁷.

України 10 (1993): 102–107; Григорій Дем'ян, “Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940–1960 років,” *Воля і Батьківщина* 1 (1996): 56–71; Григорій Дем'ян, “Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940–1960 років,” *Воля і Батьківщина* 2 (1996): 48–63; Григорій Дем'ян, “Краєзнавче дослідження повстанського руху на Сколівщині,” *Державність* 3 (1991): 61–65; Григорій Дем'ян, “Повстанська Голгофа,” *Хвилі Стрия* (1995): 115–143; Володимир Сергійчук, “Радянські партизани проти ОУН-УПА,” *Самостійна Україна*, липень-вересень 1994, 15–20; Володимир Сергійчук, “Діяльність оунівського підпілля на Сході України,” *Україна у Другій світовій війні* (Київ, 1995), 193–196; Андрій Дуда та Володимир Старик, *Буковинський курінь в боях за Українську Державність: 1918–1941–1944* (Чернівці: Накладом Товариства “Український Народний Дім в Чернівцях”, 1995).

¹⁸ Михайло Коваль, “ОУН-УПА і “Третій рейх”,” *Політика і час* 6 (1991): 18–24; Анатолій Чайковський, *Невідома війна: партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика* (Київ: Україна, 1994).

¹⁹ Володимир Косик, *Україна під час Другої світової війни. 1938–1945* (Київ, Париж, Нью-Йорк, Торонто: Рада оборони і допомоги Україні Українського конгресового комітету Америки Фондації “Прометей” ім. Стефанії Швед і Степана Онищука та Дослідного інституту “Україніка” в Торонті, 1992).

²⁰ Зиновій Книш, “Декалог українського націоналіста,” *У 90-ліття Зиновія Книша* (Вінніпег, 1996), 21–44; Зиновій Книш, *Ярослав Барановський* (Париж, 1990).

²¹ Василь Верига, *Втрати ОУН в часі Другої світової війни* (Торонто: Новий шлях, 1991); Василь Верига, *Дорогами Другої світової війни* (Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді, Накладом Братства колишніх Вояків 1-ої УД УНА, 1980).

²² Петро Потічний, “Політична думка українського підпілля. 1943–1951,” *Зустрічі* 2 (1991): 137–147.

²³ Роман Колісник, *Військова Управа та українська дивізія “Галичина”* (Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді, 1990).

²⁴ Микола Лебедь, *УПА* (Дрогобич: Відродження, 1993).

²⁵ Анатоль Бедрій, *Борець і мученик за Україну – д-р Володимир Горбовий* (Дрогобич: Відродження, 1995).

²⁶ Дмитро Соловей, *Голгота України. Частина 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною*, репринтне видання (Дрогобич: Відродження, 1993).

²⁷ Степан Бандера, *Перспективи Української Революції*, репринтне видання (Дрогобич: Відродження, 1998).

Особливе значення для дослідження національно-визвольного руху мала популяризація творів П. Мірчука і Л. Шанковського, які заклали основи вивчення цієї тематики в діаспорі²⁸. У цей же період популяризувалися твори С. Мечника, А. Бедрія, В. Маркуся, В. Зеленого та ін.²⁹

Діаспорні видання містили виразне ідеологічне забарвлення, але водночас вони привнесли значну джерельну і публіцистичну базу для майбутніх історіографічних пошуків в Україні. Недивлячись на неоднозначне сприйняття цих видань в Україні – вони творили нову атмосферу пошуку і осмислення історії ОУН і УПА.

Новий етап дослідження національно-визвольного руху пов'язують з монографією І. Біласа “Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953)”³⁰. У 2 кн.”, автор якої опирався на документи почерпнуті із архівів НКДБ–МДБ–КДБ та НКВС–МВС та сучасні здобутки історіографії³¹.

²⁸ Петро Мірчук, *Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості* (Нью-Йорк, Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України, Ліга Визволення України, 1961); Петро Мірчук, *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*, ред. Степан Ленкавський (Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, 1968), т. 1; Петро Мірчук, *За чистоту позицій українського визвольного руху* (Мюнхен, Лондон: Накладом Автора, 1955); Петро Мірчук, *Революційний змаг за УССД* (Нью-Йорк, Торонто, Лондон: Союз Українських Політв'язнів, 1985), т. 1; Петро Мірчук, *Революційний змаг за УССД* (Нью-Йорк, Торонто, Лондон: Союз Українських Політв'язнів, 1987), т. 2; Петро Мірчук, *Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) командир Армії Безсмертних* (Нью-Йорк, Торонто, Лондон: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970); Лев Шанковський, “УПА на Підгаєччині (Причинки до історії В. О. ч. III “Лисоня”),” *Підгаєцька земля: історико-мемуарний збірник* (Дітройт: Головний комітет підгайчан, 1980), 229–292; Лев Шанковський, “Дії УПА на Золочівщині,” *Золочівщина: її минуле і сучасне* (Нью-Йорк, Торонто, Канберра: Наукове товариство ім. Шевченка в Канаді, 1982), 540–544; Лев Шанковський, *Українська повстанська армія. Історія українського війська* (Вінніпег, 1953), 784–793.

²⁹ Степан Мечник, *У боротьбі проти московської агентури* (Мюнхен: Українське видавництво, 1980); Степан Мечник, *Нескорені Документальна повість про героїські боротьбу членів революційної ОУН* (Лондон: УВС, 1965); Степан Мечник, *За нашу незалежність* (Мюнхен: Українське видавництво, 1990); Анатоль Бедрій, *ОУН і УПА* (Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен, Торонто: Українська центральна інформаційна служба, 1983); Василь Маркусь, “Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках,” *Сучасність* 10 (1984): 64–79; Василь Маркусь, “Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках (II),” *Сучасність* 12 (1984): 66–81; Зенон Зелений, *Українське юнацтво в вирі другі світової війни* (Торонто: Накладом Братства Колишніх вояків 1-ї Української Дивізії Української Національної Армії, 1965).

³⁰ Іван Білас, *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн.* (Київ: Либідь, Військо України, 1994), кн. 1–2.

³¹ Авторські висновки полягали також у тому, що в західному регіоні України шляхом масових арештів і фізичного винищення населення, а також примусового виселення радянські каральні органи очистили територію Західної України від небажаних тоталітарному режимові осіб, насамперед активних учасників національно-визвольного руху. Автор стверджує, що до кінця 1944 р. у західних областях України було вбито 57,4 тис. осіб і виселено 4 744 родини, або 13 320 осіб, а в 1947 році кількість виселених відповідно становила 26 332 та 77 791 тис. Див.: Білас, *Репресивно-каральна система в Україні*, кн. 1, 270, 284. Незважаючи на це, в західних областях України, збройний Рух Опору радянському тоталітарному режимові продовжувався аж до початку 1950-х років. Див.: Кондратюк та Сухий, *Сучасна національна історіографія новітньої історії України*, 135.

У 1990-х роках розпочалося глибоке вивчення національно-визвольного руху і публікації матеріалів архівних документів в рамках “Літопису нескореної України” та “Літопису Української Повстанської Армії”³², де публікувалися нові джерела передовсім пов’язані з боротьбою радянських репресивних органів з націоналістичним підпіллям.

Низку публікацій джерел з історії національно-визвольного руху, які в основному носили тематичний характер, здійснив В. Сергійчук³³.

Науковці Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника підготували документальні видання, які стосуються регіональної проблематики визвольних процесів³⁴.

Особливе місце займають документи видані архівом Служби безпеки України та польським Інститутом національної пам’яті – “Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів

³² *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади* (Львів: Просвіта, 1993), кн. 1; *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади* (Львів: Галицька видавнича спілка, 1997), кн. 2; *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959* (Київ, Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА” та ін., 2001); *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959), кн. 1: 1943–1945* (Київ, Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА” та ін., 2002); *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959), кн. 2: 1946–1947* (Київ, Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА” та ін.); *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959), кн. 3: 1948* (Київ, Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА” та ін., 2003); *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959), кн. 4: 1949–1959* (Київ, Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА” та ін., 2003).

³³ Володимир Сергійчук, *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали* (Київ: Дніпро, 1998); Володимир Сергійчук, *Український здви́г: Закарпаття. 1939–1947 рр.* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004); Володимир Сергійчук, *Український здви́г: Волинь. 1939–1955 рр.* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005); Володимир Сергійчук, *Український здви́г: Наддніпрянина. 1941–1955 рр.* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005); Володимир Сергійчук, *Український здви́г: Поділля. 1939–1955 рр.* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005); Володимир Сергійчук, *Український здви́г: Прикарпаття, 1939–1955 рр.* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005).

³⁴ *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали*, відп. ред. Микола Кугутяк (Івано-Франківськ: КПФ “ЛПК”, 2009), т. 2, кн. 1; *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали*, відп. ред. Микола Кугутяк (Івано-Франківськ: КПФ “ЛПК”, 2010), т. 2, кн. 2.

спеціальних служб” (Варшава, Київ, 2005, т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945, ч. 1–2, ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін.).

Особливе важливими для осмислення і наукового аналізу процесів національно-визвольної боротьби періоду Другої світової війни стали публікації А. Кентія. Їх визначала передовсім презентабельна джерельна база, фаховий аналіз теоретичних підстав і практики боротьби ОУН і УПА, з’ясування еволюції змісту діяльності українських національних структур у роки Другої світової війни. В літературі вже відзначено суттєві зауваження А. Кентія відносно дати заснування УПА (14 жовтня 1942 р., на думку автора, є політично вмотивованою датою створення УПА, а насправді, відлік формування УПА слід вести від весни 1943 р.) та спростування стереотипу про “німецьке походження УПА” та ін.³⁵

Значення публікацій А. Кентія вагоме і з політичних обставин: саме на основі його публікацій створювались інформаційні доповідні записки для Верховної Ради України щодо реабілітації ОУН і УПА у вищому законодавчому органі держави³⁶.

Певний науковий і громадський резонанс викликали публікації В. В’ятровича³⁷, К. Курилишина³⁸, англomовний переклад праці Б. Бацюрківа³⁹, матеріали наукової конференції, присвяченої Р. Шухевичу⁴⁰.

Зміна ідеологічних орієнтирів у середовищі вищого українського керівництва на початку 2000-х років, зміцнення впливу російського чинника та місцевих лівих і антинаціональних сил привели до посилення у суспільстві тенденцій до перегляду національної історії. Тому, як окрему проблему почали розглядати питання дефініції війни – одні вчені називали події 1941–1945 рр. радянсько-німецькою

³⁵ Див.: Костянтин Кондратюк, *Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945): навч. посібник* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 9.

³⁶ Анатолій Кентій, *Нариси історії організації українських націоналістів у 1941–1942 рр.* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1999); Анатолій Кентій, *Українська повстанська армія в 1942–1943 рр.* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1999).

³⁷ Володимир В’ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи* (Львів: Видавництво “Мс”, 2006).

³⁸ Костянтин Курилишин, *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси* (Львів: НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2010).

³⁹ Богдан Боцюрків, *Українська Греко-Катлицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*, пер. з англ., за ред. Олега Турія (Львів: Вид-во УКУ, 2005).

⁴⁰ *Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України* (Тернопіль: Ідея і чин України, 2005) (збірник доповідей учасників конференції “Роман Шухевич: постать на тлі доби Воюючої України”, яка відбулася 28–29 вересня 2000 р. в Тернополі).

війною⁴¹, інші німецько-радянською⁴², значна група істориків використовувала визначення “Велика вітчизняна війна”⁴³. Дискусія відносно назви “Велика вітчизняна війна” загострилася після публікації Романа Сербина у журналі “Сучасність” в 2001 р. Автор назвав радянське визначення події міфом, а вживання українськими дослідниками цього терміну спробою цей міф українізувати. При цьому дослідник зазначив, що міф про “Велику Вітчизняну війну” був породжений самим радянським тоталітарним режимом, а офіційна ідеологія використовувала його для посилення централізаторської політики Москви⁴⁴. Зрештою, стержнева думка автора зводиться до того, що тоталітарний міф не може служити побудові української незалежної держави.

Певним відступом від дискусії, чи невизначеністю, яку позицію зайняти відносно дефініції подій 1941–1945 рр. виступає авторитетне видання, принаймні з назви “Історія України: нове бачення: У 2 т.” Друга світова війна тут означена як “Тотальна війна на знищення”, початковий період Другої світової війни 1939–1941 рр. як “Українське суспільство у 1939–1941 рр.”, “радянсько-німецький альянс і возз’єднання західноукраїнських земель у складі УРСР”, “Наростання загрози нацистської агресії. Стан обороноздатності СРСР”. Відповідно події 1941–1945 рр. ілюструються у підрозділі: “Напад Німеччини й оборонні бої 1941–1942 рр.” та ін. Автор розділу М. Коваль фактично усунувся від вживання тих чи інших дефініцій, що ніяк не можна пояснити задекларованим у назві книги “новим баченням”⁴⁵.

⁴¹ У виданні вчених Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України використовується дефініція “радянсько-німецька війна” – розділ підготував К. Науменко. Див.: *Історія України*, відп. ред. Юрій Сливка, керівник авт. кол. Юрій Зайцев, вид. 3-тє, перероб. і доп. (Львів: Світ, 2002), 315–340. Аналогічно подію називає львівський дослідник військової техніки А. Харук у розділі “Авіаційна промисловість України напередодні та на початку радянсько-німецької війни – мобілізація та евакуація”. Див.: Андрій Харук, *Нарис історії авіаційної промисловості України (1910-ті – 1980-ті рр.)* (Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010), 153–166.

⁴² У навчальному посібнику “Новітня історія України. 1914–2008 рр.”, підготовленому істориками Львівського національного університету імені Івана Франка К. Кондратюком, Г. Боднар, В. Качмаром та В. Голубком вживається термін “Німецько-радянська війна”. Див.: розділ “Початок німецько-радянської війни. Поразки Червоної армії та їх причини в 1941–1942 рр.” авторства К. Кондратюка: Костянтин Кондратюк, Галина Боднар, Володимир Качмар та Віктор Голубко, *Новітня історія України. 1914–2008 рр.: навч. посіб.* (Київ: Знання, 2001), 211–223.

⁴³ Дослідники з Інституту історії України НАН України називають подію “Великою Вітчизняною війною”. Див.: *Історія України*, ред. Валерій Смолій, вид. 3-є, доп. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2002).

⁴⁴ Див.: *Сучасність* 6 (2001): 63–64; Костянтин Кондратюк та Олексій Сухий, *Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.): навч. посібн.* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010), 102–103.

⁴⁵ *Історія України: нове бачення. У 2 т.*, ред. Валерій Смолій (Київ: Інститут історії України НАН України, 1995), 281–328.

Наведемо ще один аргумент. Професор Ю. Сливка у розлогій науковій статті “Україна в Другій світовій війні” виділяє розділ – “Україна в роки радянсько-німецької війни”, а спроби розгорнути штучні дискусії щодо термінів “вітчизняна війна”, “визволення”, “перемога” та ін. вважає надуманими і безпідставними. Водночас дослідник зазначає, що в Червоній армії, УПА, партизанських та інших збройних загонах, чехо-словацькій, американській та канадській арміях, в Русі Опору країн Європи – Франції, Італії, Югославії, Чехії, Словаччині, Угорщині та інших – брали участь понад 5 млн українців і всі вони прагнули захистити Україну й весь світ від нацистського поневолювача. Тому, для них усіх та війна була вітчизняною, а розгром нацистської Німеччини та її союзників цілком закономірно сприймався як визволення і велика перемога, здобута коштом надлюдських зусиль і величезних жертв. А те, що це було не повне визволення і не справжня перемога, а тільки етап, але винятково важливий і неминучий на шляху до реального визволення й остаточної перемоги, – теж аксіома⁴⁶.

Окремі запитання викликають і терміни шкільного підручника для 11 класу середньої школи – автори Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко, де відповідна тема та підсумковий-узагальнюючий параграф названі “Україна під час Другої світової війни. Велика Вітчизняна війна (1939–1945)”. У тексті відсутня аргументація як щодо терміну “Велика Вітчизняна війна”, так і щодо хронологічного відрізка – 1939–1945 рр. У самому ж тексті підручника “Велика Вітчизняна війна” зустрічається лише у підсумковому параграфу, та у наступному контексті: “Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто три роки і чотири місяці зі загальних трьох років 11 місяців Великої Вітчизняної війни. Тобто в одному реченні маємо і “німецько-радянську війну” і “Велику Вітчизняну війну”, але обидві дефініції подані юному читачеві без пояснень та відповідної аргументації⁴⁷.

Сучасний рівень вивчення теми визначають дослідження І. Патриляка, які з’явилися у рамках проекту Центру дослідження визвольного руху. Монографічна праця “«Встань і борись! Слухай і вір!...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.)”⁴⁸ охоплює діяльність підпілля ОУН і УПА під час Другої світової війни і в повоєнні десятиріччя. Автор досліджує діяльність українського націоналістичного підпілля на різних етапах Другої світової війни та у повоєнний час, розглядаючи націоналістичне підпілля у контексті боротьби з гітлерівським окупаційним режимом; з’ясовує ескалацію українсько-польського

⁴⁶ Сливка, “Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти,” 28–29.

⁴⁷ Див.: Федір Турченко, Петро Панченко та Сергій Тимченко, *Новітня історія України (1939 – початок XXI ст.): підручник для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл.*, вид. 5-ге, доопрац. й допов. (Київ: Генеза, 2007), 4, 68–69.

⁴⁸ Іван Патриляк, “*Встань і борись! Слухай і вір...*”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія (Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2012).

міжнародного конфлікту в роки війни як “локальної українсько-польської війни”, а події 1945–1950 рр. розглядає як “малу війну” українського повстанського руху і націоналістичного підпілля з радянським режимом. Водночас робота І. Патриляка носить комплексний характер, про це, зрештою, пише у передмові до видання сам автор, зазначаючи, що більшість наукових робіт з історії українського визвольного руху присвячені вузькій проблематиці, не охоплюють усієї мозаїки подій, не створюють узагальнювального образу боротьби українського націоналістичного підпілля та повстанського руху за незалежність, а тому назріла потреба сучасної синтези теми⁴⁹.

Оригінальний аспект історії національного підпілля, а саме організацію і діяльність підпільних друкарень у 1941–1953 рр. розглядає О. Стасюк⁵⁰. У роботі показано організацію видавничої мережі українських підпільників, технічні аспекти виготовлення підпільних друкувань, з’ясовано статистичні дані відносно кількості друкарень та обсягів видрукованої в них продукції⁵¹.

Сучасний етап вивчення національно-визвольного руху післявоєнного часу, а передусім історії ОУН і УПА, пов’язаний з діяльністю Центру досліджень визвольного руху, який з 2003 р. розпочав видання наукових збірників. Наукові вісники центру публікують документи, дослідження, спогади, які присвячені історико-теоретичним аспектам визвольного руху. Особливе місце у збірниках займають дискусії, історіографічний аналіз робіт з історії визвольних змагань, рецензії та інформації про наукове життя. У редакційну раду збірника увійшли професори Я. Дашкевич, В. Косик, В. Сергійчук, Ю. Сливка, В. Штойко та молоді дослідники В. В’ятрович, М. Посівнич, М. Романюк. До 2011 р. видано 16 збірників Центру.

Дослідники центру стверджують, що сучасне вивчення історії ОУН і УПА пройшло два етапи свого розвитку: перший – з кінця 1980-х до середини 1990-х років, який означений ейфорійним зацікавленням діяльністю УПА у суспільстві, передусім у західному регіоні України. Цей етап, на їх думку, визначився малокритичним ставленням до джерел та історіографії (зокрема, діаспорної), постійним очікуванням відкриття таємних архівних матеріалів; другий етап розпочався від середини 1990-х років і триває до нині. Він означений застосуванням критичних підходів до оцінок історії ОУН і УПА, певним її переосмисленням та стабілізацією джерельної бази⁵².

⁴⁹ Патриляк, “*Встань і борись! Слухай і вір...*”, 9.

⁵⁰ Олександра Стасюк, *Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.)* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2011).

⁵¹ Там само.

⁵² Роман Грицьків, “Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна – Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української повстанської армії періоду Другої світової війни,” *Український визвольний рух* 1 (2003), 201; Ярослав Дашкевич, *Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе* (Київ: Інститут української археографії АН України, 1993), 26–32; Петро Кагуй, “Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України,” *Україна в минулому* 3 (1993): 7–9.

Значимим для сучасної української історіографії є розділ наукового збірника “Український визвольний рух” – “Огляди і рецензії”, який відображає не лише загальне інформативне тло публікацій національно-визвольного руху, але й у ньому містяться принципові оцінки сучасних досліджень⁵³.

Особливо актуальною для української і міжнародної суспільності стала серія наукових оглядів присвячена польсько-українському протистоянню на Волині в роки Другої світової війни⁵⁴.

Науковці з Центру дослідження визвольного руху зосередилися передовсім на вивченні організаційних та ідеологічних аспектах діяльності ОУН та її структур у міжвоєнній Польщі та в часі Другої світової війни⁵⁵. Окремі роботи

⁵³ Інформативний блок складають повідомлення і рецензії: Володимир Косик, “Гарвард патруне ненаукові методи історичного дослідження,” *Український визвольний рух* 1 (2003): 176–189; Володимир В’ятрович, [рец.:] “Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів. – Т. 41: Кирило Осмак – Президент УГВР. Документи і матеріали. – 880 с.,” *Український визвольний рух* 5 (2005): 231–232.

⁵⁴ Роман Грицьків, “Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни,” *Український визвольний рух* 2 (2003): 148–170; Іван Марчук, [рец.:] “Semaszko W., Semaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołyniu 1939–1945. Warszawa, 2000. T. I. S. 1–1000; t. II. S. 1001–1440,” *Український визвольний рух* 2 (2003): 171–180; Роман Грицьків, [рец.:] “Волинь 1943. Боротьба за землю. – Квітень 2003. № 28. – 339 с.,” *Український визвольний рух* 2 (2003): 181–188; Володимир В’ятрович [рец.:] “Волинь і Східна Галичина. 1943–1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах. Варшава–Київ, 2003. Т. 1. – 288 с.,” *Український визвольний рух* 2 (2003): 189–192.

⁵⁵ Микола Посівнич, “Формування військової доктрини ОУН,” *Український визвольний рух* 1 (2003): 34–44; Олександр Дарованець, “Організаційний стан та діяльність Луцького повіту ОУН в 1937–1938 роках,” *Український визвольний рух* 1 (2003): 45–56; Микола Посівнич, “Ставлення ОУН до Польщі у міжвоєнний період,” *Український визвольний рух* 2 (2003): 39–52; Олександр Дарованець, “Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929–1939),” *Український визвольний рух* 2 (2003): 53–73; Олександр Дарованець, “Протимонопольна акція ОУН на Волині в міжвоєнний період,” *Український визвольний рух* 5 (2005): 97–117; Василь Деревінський, “Деякі аспекти ідейних засад ОУН 1920–1930-х рр.,” *Український визвольний рух* 6 (2006): 83–94; Олександр Кучерук, “Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів 1929 р.,” *Український визвольний рух* 8 (2006): 75–101; Ігор Гаврилів, “Свген Коновалець і розкол в ОУН,” *Український визвольний рух* 8 (2003): 118–129; Микола Посівнич, “Форми та методи агітаційно-пропагандистської діяльності ОУН у 1929–1939 рр.,” *Український визвольний рух* 9 (2007): 61–78; Володимир В’ятрович, “До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр.,” *Український визвольний рух* 9 (2007): 125–137; Микола Посівнич, “Військово-політична діяльність Романа Шухевича в УВО-ОУН у 1923–1938 рр.,” *Український визвольний рух* 10 (2007): 159–170; Олександр Пагіря та Микола Посівнич, “Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939),” *Український визвольний рух* 13 (2009): 45–88; Микола Посівнич, “Бойові акції ОУН в 1929–1939 рр.,” *Український визвольний рух* 14 (2010): 33–56; Андрій Яців, “Харизма в ідеології Організації Українських Націоналістів (1920–1930-ті рр.,” *Український визвольний рух* 14 (2010): 91–108; Олександр Зайцев, “«Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху,” *Український визвольний рух* 15 (2011): 5–26; Сергій Конюхов, “Особливості формування соціально-економічної програми Організації Українських Націоналістів у 1920-х – 1930-х рр.,” *Український визвольний рух* 16 (2011): 141–149; Дмитро Ткач, “Соціальна проблематика на Першому конгресі українських націоналістів,” *Український визвольний рух* 16 (2011): 150–161.

узагальнюють теоретичний рівень та політичну доктрину ОУН передвоєнного часу і періоду війни⁵⁶. З'явилися публікації присвячені стосункам лідерів та членів ОУН з Греко-католицькою церквою і місцевим духовенством⁵⁷.

Деякі видання збірника “Український визвольний рух” були опубліковані як тематичні. Вони були присвячені українсько-польському конфлікту під час Другої світової війни⁵⁸, боротьбі народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів у ХХ ст.⁵⁹, документам про листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 – травень 1945 рр.); спогадам охоронця Р. Шухевича М. Зайця – “Зенка”; статті про життя і діяльність Р. Шухевича, історіографічні огляди та рецензії у контексті його діяльності;⁶⁰ та Є. Коновальця (публікація здійснена на основі матеріалів Всеукраїнської наукової конференції “Постать на тлі епохи: до 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця”, проведеної Центром дослідження визвольного руху, Львівським національним університетом імені Івана Франка та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 15 червня 2011 р. у Львові за підтримки Ювілейного комітету з відзначення Року Євгена Коновальця)⁶¹.

У збірнику з'явилися також публікації про формування структурними підрозділами УПА і УГВР умов для діяльності фінансової системи українських підпільних організацій⁶². Окремі публікації у виданні присвячені символіці національно-визвольного руху⁶³.

⁵⁶ Василь Деревінський, “Концепція ОУН фронту спільної боротьби поневолених народів,” *Український визвольний рух* 4 (2005): 43–51.

⁵⁷ Василь Стефанів, “Дискусія між Греко-Католицькою Церквою та Організацією Українських Націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х – 1930-х роках,” *Український визвольний рух* 12 (2008): 23–48; Василь Стефанів, “Греко-Католицька Церква та її духовенство в українському визвольному русі міжвоєнного періоду,” *Український визвольний рух* 14 (2010): 57–72.

⁵⁸ *Український визвольний рух* 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни (2003).

⁵⁹ *Український визвольний рух* 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті (2005).

⁶⁰ *Український визвольний рух* 16: До 120-річчя від дня народження Євгена Коновальця (2011).

⁶¹ *Український визвольний рух* 2 (2003): 53–73.

⁶² Олег Лехнюк, “Нововіднайдені бофони УПА,” *Український визвольний рух* 1 (2003): 165–169.

⁶³ Андрій Сова, “Символіка українського пожежно-спортивного товариства “Січ”: генеза та історія,” *Український визвольний рух* 1 (2003): 215–230; Андрій Сова, “Актуальні питання вивчення символіки українських молодіжних організацій Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.,” *Український визвольний рух* 9 (2007): 157–180; Андрій Сова, [рец.:] “Слободянюк М. Військова символіка України. Відродження з попелу. – Накладом автора, 2005. – 144 с.,” *Український визвольний рух* 6 (2003): 255–256; Віталій Манзуренко, “Лицарі срібного хреста заслуги,” *Український визвольний рух* 8 (2006): 277–302; Віталій Манзуренко, “Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ,” *Український визвольний рух* 7 (2006): 267–288; Віталій Манзуренко, “Роль Романа Шухевича у створенні нагородної системи УПА,” *Український визвольний рух* 10 (2007): 313–322; Віталій Манзуренко, “Пам'ятна відзнака “Рейд УПА в Румунію 1949–2009,” *Український визвольний рух* 14 (2010): 213–218; Віталій Манзуренко, “Пам'ятна відзнака “Рушір 1945–2010,” *Український визвольний рух* 15 (2011): 331–338.

Як окремий науковий напрямок у Центрі досліджень визвольного руху вивчалися рейди українських повстанців⁶⁴, діяльність ОУН в окремих регіонах⁶⁵ і воєнних округах,⁶⁶ зв'язки з політичними колами та військовиками інших держав,⁶⁷ закордонна діяльність ОУН⁶⁸. У полі зору Центру дослідження визвольного руху залишаються питання теорії та ідеології українського національного руху,⁶⁹ соціальної стратегії та морально-психологічних обставин діяльності національного підпільного руху⁷⁰.

Назагал, українська історіографія національно-визвольного руху пройшла шлях від системного нагромадження джерельних матеріалів до осмислення боротьби збройного підпілля. Розширено тематичний спектр дослідження, зокрема, розкрито функціонування радянської карально-репресивної системи в Україні, дано історико-правову інтерпретацію подій, з'ясовано ідеологічну і практичну складову українського самостійницького руху, показано функціонування націоналістичних з'єднань і груп та їх боротьбу з радянським карально-репресивним апаратом⁷¹.

⁶⁴ Володимир В'ятрович, "Рейд українських повстанців на Прибалтику," *Український визвольний рух* 1 (2003): 144–150.

⁶⁵ Микола Посівнич, "Деякі аспекти діяльності Організації Українських Націоналістів на Далекому Сході," *Український визвольний рух* 5 (2005): 118–130; Юрій Щур, "Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів на території Мелітопольського району Запорізької області," *Український визвольний рух* 8 (2006): 153–163; Олександр Пагіря та Микола Посівнич, "Воєно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939)," *Український визвольний рух* 13 (2009): 45–88; Олександр Вовк, "Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр.," *Український визвольний рух* 8 (2006): 164–224.

⁶⁶ Володимир Мороз, "Перемиська Воєнна округу УПА "Сян" (1944 р.)," *Український визвольний рух* 17 (2012): 259–335.

⁶⁷ Олександр Пагіря, "Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 року," *Український визвольний рух* 12 (2008): 74–116; Олександр Пагіря, "Переговори між представниками Організації Українських Націоналістів (ОУН(б)) та військово-політичними колами Румунії у 1943–1944 роках," *Український визвольний рух* 14 (2010): 145–182.

⁶⁸ Олександр Сич, "Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946 рр.)," *Український визвольний рух* 7 (2006): 243–266; Олександр Сич, "Військова політика Закордонних Частин ОУН в умовах розгортання "холодної війни" (1945 – 1950-ті рр.)," *Український визвольний рух* 9 (2007): 79–114.

⁶⁹ Олександр Зайцев, "«Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху," *Український визвольний рух* 15 (2011): 5–26; Андрій Яців, "Харизма в ідеології Організації Українських Націоналістів (1920–1930-ті рр.)," *Український визвольний рух* 14 (2010): 91–108.

⁷⁰ Дмитро Ткач, "Соціальна проблематика на Першому Конгресі українських націоналістів," *Український визвольний рух* 16 (2011): 150–161; Галина Стародубець, "Суспільно-політичні чинники формування морально-психологічного клімату у повстанському запіллі (1944–1945)," *Український визвольний рух* 11 (2007): 119–137.

⁷¹ Див.: Олександр Лисенко, "Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи," *Український історичний журнал* 4 (2011): 194; Дмитро Веденєєв та Олександр Лисенко, "Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій," *Український історичний журнал* 3 (2010): 29.

Особливе місце у джерелознавчому забезпеченні сучасних досліджень національно-визвольного руху часів Другої світової війни займає видання “Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т.” (відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович, т. 1: Війна під час війни. 1942–1945. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 792 с; т. 2: Війна після війни. 1945–1947. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 576 с. *). В. В’ятрович опублікував документи українського підпілля про польсько-українські відносини 1942–1947 рр., з’ясувавши перебіг війни між ними, спроби переговорів та налагодження співпраці між українським та польським підпіллям. Унікальні комплекси джерел складаються звіти мережі ОУН і відділів УПА, інструкції та накази, протоколи служби безпеки. Оригінальність публікації визначається передовсім тим, що більшість матеріалів публікується вперше.

В. В’ятрович розглядає польсько-українські відносини у 1942–1947 рр. як Другу польсько-українську війну**. Історик зазначає, що друга польсько-українська, як і сербсько-хорватська, була війною у війні, що визначало особливості її перебігу та поведінку основних учасників. Для українського визвольного руху, представленого ОУН і УПА, вона була однією з інших, які він вів у рамках Другої світової, поруч з війною з німецькими окупаційними силами чи радянськими партизанами⁷².

При аналізі рівнів конфлікту В. В’ятрович опирається на висновки Я. Грицака: “У подіях на Волині навесні-влітку 1943 року, маємо справу з кількома факторами: “макровоїною” між нацистською та советською державно-військовими надпотугами, “мікровоїною” між польським, українським і советським підпіллям, мала громадянська війна між різними групами в українському підпіллі (як-от

* Не випадково професор Л. Зашкільняк рецензію на це видання подав під такою назвою: “В українсько-польській дискусії з’явився серйозний аргумент”. Див.: Леонід Зашкільняк, “В українсько-польській дискусії з’явився серйозний аргумент,” *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т.*, відп. ред. та упоряд. Володимир В’ятрович (Львів: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011), 381–383; Володимир В’ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947* (Київ: Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, Центр досліджень визвольного руху, 2011).

** В. В’ятрович стверджує, що перші публікації документів щодо Другої польсько-української війни з’явилися у середовищах ветеранів ще в комуністичні часи за межами залізної завіси. У Лондоні опубліковано фундаментальний шеститомний збірник “АП у документах”, у Торонто започатковано багатотомну серію “Літопис Української Повстанської Армії”. Фундаментальним виданням, безпосередньо присвяченим цій війні став збірник документів “Поляки і українці між двома тоталітарними режимами” (Див.: *Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945* (Варшава, Київ, 2005, т. 1–2), підготовлений спільною польсько-українською робочою групою в рамках документальної серії “Польща і Україна в 1930–1940 роках ХХ століття”: *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т.*, відп. ред. та упоряд. Володимир В’ятрович (Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011), т. 1: Війна під час війни. 1942–1945, 25.

⁷² *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках*, т. 1, 34.

протистояння між “бандерівцями”, “бульбашівцями” і “мельниківцями” чи конкуренція за владу в новопосталій УПА між галицькою і волинською групами), селянська війна за землю і, зрештою, елементарне бандитське шумовиння, котре паразитувало на війні й якоого було багато у волинських лісах. Для повної картини можна додати сюди також винищення нацистами волинських євреїв, яке, хоч і не мало прямого впливу на різню 1943 року, але непрямо привело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян⁷³.

Особливо гострими у середовищі українських і польських істориків стали дискусії відносно Волинської трагедії 1943 р. після публікації книги Владислава і Єви Семашків. Ця книга викликала неоднозначні відгуки серед українських, як частково, і серед польських науковців. Якщо польські історики переважно захоплювалися обсягом виконаної роботи, називали її фундаментальною, то українські піддавали критичному аналізу, виявивши цілий ряд неточностей і перебільшень⁷⁴.

Водночас публікація В. і Є. Семашків зустріла підтримку польської громадськості, сприяння на урядовому рівні, що привело до активного роздмухування претензій до української сторони в здійсненні офіційного вибачення за “різню 1943 року”. З приводу ситуації, що склалася, професор Я. Дашкевич писав: “У 1993 р. Польща не почувалася настільки сильною, щоб вимагати від України “відзначення Волинської різни”. Не була сформована антиукраїнська коаліція для підтримки Польщі, розстановка сил в Україні залишалася невизначеною. У 2002–2003 рр. ситуація змінилася. Польщу підтримали німці й росіяни, бо самі спричинилися до дестабілізаційних процесів в Україні. Таким чином, річницю подій на Волині було використано не для вшанування пам’яті про померлих, а для політичного реваншу”⁷⁵.

Водночас з’явилися публікації, де польська сторона була представлена не лише в ролі “схованої” українцями. Дослідник І. Ільюшин зазначав, що польське підпілля на західноукраїнських землях не було якимось єдиним і цілісним організмом. Діяла конспіративна мережа АК, яка готувалася до здійснення плану “Буря”, і паралельно з нею існували бази самооборони, партизанські загони, які в один і той самий час в одному місці могли співпрацювати з німцями, угорцями, або радянськими партизанами, а в іншому місці могли вести з ними боротьбу⁷⁶.

Засадничою ідеєю для українських істориків у трактуванні подій 1943 р. на Волині стала теза про “галицько-волинський вузол” українсько-польських

⁷³ Ярослав Грицак, “Наше і дуже наше горе,” *Критика* 7–8 (2003). Цит. за: *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках*, т. 1, 35.

⁷⁴ *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках*, т. 1, 23.

⁷⁵ Ярослав Дашкевич, “Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер,” *Український визвольний рух* 2 (2003): 143.

⁷⁶ Ігор Ільюшин, “Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни,” *Україна–Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”*. Варшава, 22–24 травня 1997 р., відп. ред. Микола Кучерепа (Варшава: Tysa, 1998), 171.

суперечностей, що виник ще у попередні століття, який не розв'язала польська держава у міжвоєнному часі, а ще більше загострила його, у силу чого конфлікт між українцями і поляками в часи Другої світової війни трансформувався з етносоціального в етнополітичний⁷⁷.

До сучасних документальних збірників присвячених національному руху післявоєнного часу належить спільне видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України “Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 роки)”⁷⁸, підготовлене львівською дослідницею Олександрою Стасюк. Видання містить комплекс документів і матеріалів, які висвітлюють радянські виборчі кампанії у повоєнний час 1946–1951 рр. у контексті організованого спротиву щодо їх проведення з боку ОУН і УПА, усього населення західноукраїнського регіону. Публікація цього збірника документів дозволить вивчити післявоєнну ситуацію протиборства радянських каральних органів із силами національного підпілля на основі висвітлення перебігу виборчих кампаній до Верховної Ради СРСР (1946, 1950), Верховної Ради УРСР (1947, 1951) і місцевих органів влади (1947, 1950). Документи переважно висвітлюють ситуацію у Львівській, Дрогобицькій, Станіславській та Тернопільській областях, де опір населення та національного підпілля щодо проведення виборчих кампаній був найсильнішим.

Особливе місце у сучасному вивченні процесів українсько-польських взаємин ХХ ст. зайняли міжнародні семінари “Україна–Польща: важкі питання” дослідників України та Польщі за ініціативою Світового союзу воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців Польщі. З українського боку координаторами проекту стали історики Волинського державного університету імені Лесі Українки. Науковим редактором видань став професор М. Кучерепа. У рамках “важких питань” обговорювалися найважливіші дискусійні проблеми українсько-польських стосунків міжвоєнного часу; українсько-польський міжетнічний конфлікт в роки Другої світової війни, відносини українців і поляків повоєнного часу. Тобто свідомо було обрано ті питання, на які в українській та польській історичній науці існують власні усталені підходи і оцінки. У рамках семінарів було запропоновано оригінальний підхід до висвітлення проблем: пропонувалося підготувати українській і польській стороні реферат на одну й ту ж тему; після виголошення рефератів та їх обговорення і дискусій українські і польські сторони приймали протокол узгоджень і розбіжностей з проблематики виголошених рефератів. Дискусію завершувало спільне комюніке, де відображувались позиції сторін на ту чи іншу проблему.

⁷⁷ Богдан Гудь, *Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століття* (Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2006), 334–335.

⁷⁸ *Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 рр.). Збірник документів і матеріалів*, упор. і відп. ред. Олександра Стасюк (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011).

У багатьох напрямках вдалося зблизити позиції сторін, зокрема, на підставі відмови від виключно “національного” погляду на події, спроб ширшого тлумачення фактів, врахування інтересів обох національних рухів⁷⁹.

Проект реалізовувався протягом тривалого часу й охоплював стан дослідження та наукові підходи до вивчення українсько-польських відносин у національних історіографіях України і Польщі. IX і X міжнародні семінари цього проекту (Варшава, 6–10 листопада 2001 р.), пройшли як спарені. У рамках наукового форуму відбулася дискусія з теми Акція “Вісла” та виголошено доповіді, які торкалися питань історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни.

У дискусії щодо Акції “Вісла” на Варшавському семінарі професор С. Макаручук, відображаючи позицію українських істориків, зазначав, що операція “Вісла” була продовженням реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. і проводилася за повної військової і політичної підтримки СРСР та його союзників. Вона завершувала переселенські процеси, задумані великими державами в ході Другої світової війни⁸⁰. Позиція польських істориків з цієї проблеми була відмінною від української.

Водночас в українській історіографії депортаційні процеси розглядали у контексті нового етапу загострення українсько-польських взаємин, чому сприяла евакуація українських родин із південно-східних повітів Польщі до УРСР, що здійснювалася у відповідності з підписаною 9 вересня 1944 р. угодою між урядом УРСР і ПКНВ. Від середини 1945 р. виселення українців набуло примусового характеру. Озброєні загони польського населення за участю формувань місцевої поліції (члени підпілля були як у складі перших, так і других) грабували і вбивали українців, намагаючись позбавити їх можливості вивезти із собою власне майно⁸¹.

Заключним етапом семінарів стали дві підсумкові доповіді із загальними оцінками проведених засідань: з українського боку В. Макара “Україна–Польща: важкі питання (спроби осмислення семінарів і опублікованих матеріалів)” і, відповідно, з польського боку М. Клімецького “Оцінка і, висновки, щодо виданих томів “Україна–Польща: важкі питання”. Серед українських істориків домінувала думка, що діяльність ОУН і УПА на теренах південно-східних повітів сучасної Польщі в 1939–1947 рр. однозначно засвідчила: український національно-

⁷⁹ Див.: Віктор Голубко, “Проблеми історії України другої половини ХХ століття,” *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія*, ред. Леонід Зашкільняк (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2004), 195.

⁸⁰ *Україна–Польща: важкі питання. Т. 9: Матеріали ІХ і Х Міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”*. Варшава, 6–10 листопада 2001 р., відп. ред. Микола Кучерепа (Луцьк: ВМА “Терен”, 2004), 31.

⁸¹ Ігор Ільющин, “Польське підпілля в південно-східних повітах сучасної Польщі у 1939–1947 роках,” *Україна–Польща: важкі питання. Т. 7: Матеріали VII Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в під час Другої світової війни”*. Луцьк, 24–26 травня 2000 р., відп. ред. Микола Кучерепа (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008), 54.

визвольний рух на Лемківщині, Надсянні, Холмщині й Підляшші уможливила його підтримка серед місцевого автохтонного українського населення⁸². Водночас утвердилась думка, що українські самооборонні структури у ході Другої світової війни відіграли важливу роль. Насамперед, вони поширювали серед населення визвольну ідею і були специфічною формою самоорганізації українського населення окупованих теренів⁸³.

Певним підсумком наукового форуму “Україна–Польща: важкі питання” прозвучали слова Леоніда Зашкільняка на XI Міжнародному семінарі істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.), про те, що в польській історіографії майже незалежно від волі авторів помітна традиційна для державних народів недооцінка т. зв. молодих націй. У даному випадку – української, її згуртованості і самосвідомості. З іншого боку, в українській історіографії теж майже на рівні підсвідомості проявляються і реалізуються дві тенденції: нехтування національним чинником на користь соціального (це советська традиція) або надання національному факторові вирішального значення (це націоналістична традиція)⁸⁴.

Сучасний етап дослідження проблем національно-визвольного руху періоду Другої світової війни нерозривно пов’язаний із процесами післявоєнного часу. Стержневою є проблема “другої радянської” у західних областях УРСР післявоєнного часу, яка передовсім пов’язана з утвердженням колгоспного ладу на селі.

Дослідник М. Сеньків твердить, що абсолютна більшість західноукраїнського селянства не підтримувала ідеї колгоспного ладу: місцеві селяни мали сильно розвинуту психологію власника, бо ще з кінця XIX ст. виїжджали за межі краю в пошуках кращої долі; ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні в довоєнний час, яка супроводжувалася масовим терором, депортацією населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР; у 1946–1947 рр. Східна Україна переживала черговий голод і у пошуках харчів наддніпрянці з’являлись у Галичині, виступаючи мимохіть агітаторами проти колгоспного ладу; активну пропаганду проти колективізації вело підпільне ОУН і УПА, спираючись на підтримку населення⁸⁵.

⁸² Володимир Сергійчук, “Діяльність ОУН-УПА у південно-східних повітах сучасної Польщі в 1939–1947 роках,” *Україна–Польща: важкі питання. Т. 7: Матеріали VII Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в під час Другої світової війни”*. Луцьк, 24–26 травня 2000 р., відп. ред. Микола Кучерепа (Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008), 152.

⁸³ Кость Бондаренко, “Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни,” *Україна–Польща: важкі питання. Т. 3: Матеріали III Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”*. Луцьк, 20–22 травня 1998 р., відп. ред. Микола Кучерепа (Варшава: “Tyzsa”, 1998), 29.

⁸⁴ *Україна–Польща: важкі питання. Т. 9: Матеріали IX і X Міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”*. Варшава, 6–10 листопада 2001 р., відп. ред. Микола Кучерепа (Луцьк: ВМА “Терен”, 2004), 13.

⁸⁵ Михайло Сеньків, “Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років,” *Україна: культура спадщини, національна свідомість, державність* 7 (2000): 488–489.

Принципово важливим для оцінки колективізації у західних областях України є висновок істориків О. Рубльова і Ю. Черченка, що в західному регіоні України сталінському режиму не вдалося розколоти селянство за класовою ознакою, створити той актив, який здійснював свого часу колективізацію у східних районах УРСР. На західноукраїнських землях не було такого соціального розшарування населення, як на Наддніпрянщині, тут бракувало заможного селянства. Проте й бідняки здебільшого опирались колективізації, а тому не вдалося створити бідняцьких організацій на зразок комнезамів та ін.⁸⁶

В історичній літературі зазначається і те, що з'явилося суттєве розходження між темпами колективізації та реалізацією комплексу завдань, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення артілей. У час завершення колективізації у квітні 1950 р. на республіканському рівні було прийнято рішення про організаційну і технічну реконструкцію колгоспів західних областей. Ставилось завдання застосовувати такі методи організаційно-господарського зміцнення господарств, які були сформульовані у попередніх рішеннях загальносоюзних і загальнореспубліканських органів. Виняток робився лише для економічно слабких колгоспів гірських і передгірських районів, для яких визначались дещо відмінні засоби⁸⁷.

Проведення колективізації у західних областях УРСР повинно було утвердити тоталітарну систему правління суспільством, а також підірвати соціально-економічну основу діяльності ОУН і УПА в регіоні. Ця проблема нині представлена значною кількістю видань.

Історик М. Сеньків стверджує, що загони УПА і підпілля ОУН чинили відчайдушний опір утвердженню колгоспного ладу і радянської влади в цілому. Протягом 1945 р., незважаючи на втрати – 9 тис. вбитими і близько 24 тис. полоненими, загони УПА здійснили понад 3 тис. збройних акцій. Тільки на Львівщині було вбито близько 5 тис. енкаведистів, бійців винищувальних частин, партійних, комсомольських і радянських функціонерів та вихідців зі східних теренів, що приїжджали утверджувати радянську владу на Західній Україні. По суті, у перші повоєнні роки ця влада функціонувала лише в містах і містечках, а села контролювало українське підпілля⁸⁸.

У післявоєнний час про ситуацію в СРСР заговорили і на Заході. Історик Станіслав Кульчицький вважає, що першим проривом інформаційної блокади

⁸⁶ Олександр Рубльов та Юрій Черченко, *Згадка про сумні роковини* (Київ: Інститут історії АН УРСР, 1990), 9.

⁸⁷ Петро Когут, "Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.)" (Автореф. дис. канд. іст. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000), 16–17; Олександр Гаврилюк, "Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села другої половини 40–50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей)" (Автореф. дис. канд. іст. наук, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, 1996).

⁸⁸ Див. Михайло Сеньків, *Західноукраїнське село: насильницька колективізація. 40-і – початок 50-х рр. XX ст.* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002), 489.

став 1955 р., коли із “Відкритого листа українських політичних в’язнів до Об’єднаних Націй”, підписаного ув’язненими мордовських спецтаборів, світ дізнався про становище в радянських концтаборах⁸⁹.

Дещо змінилася ситуація із ув’язненими українцями у післявоєнний час: держава амністувала після десятирічного ув’язнення засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни; до 1957 р. на Україну повернулися 65 534 оунівці, вояки УПА і “бандпосібники”⁹⁰.

Як зазначає С. Кульчицький, реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН і УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі репресовані під гаслом “українського буржуазного націоналізму”. І ще на один аспект вказує дослідник – держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортацій кримських татар, німців та інших етнічних груп з України⁹¹.

У нових політичних реаліях післясталінського СРСР доповідь М. Хрущова на XX з’їзді КПРС справила значний вплив на мільйони радянських людей. У ній на незаперечних фактах доводилася відповідальність Й. Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортацію цілих народів за звинуваченням у “співробітництві з ворогом”, масові репресії 1937–1938 рр. і післявоєнних років – “ленінградська справа”, “справа лікарів-вбивць” та ін.

Проте, сучасні українські дослідники звертають увагу і на обмежений характер історичної доповіді М. Хрущова. Дослідник С. Кульчицький зазначає, що, незважаючи на інформаційну насиченість та емоційність, доповідь скоріше маскувала справжню картину недалекого минулого. У ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму (“культ особи” і найбільш вражаючі випадки зловживання владою – масові репресії). Що ж до історії радянського суспільства, то вона, як і раніше, розглядалася крізь призму сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)”, а політика партії на всіх етапах “соціалістичного і комуністичного будівництва” визнавалася правильною⁹².

Разом з тим, у сучасних роботах розвиток національно-визвольного руху в Західній Україні аналізується не лише у контексті спротиву радянській владі. Окремі дослідники вважають, що пріоритетними у формуванні визвольно-революційної стратегії українського підпілля у повоєнний період стали чинники міжнародного політичного життя. Ще на Другій конференції ОУН-Б у квітні 1942 р. була сформульована міжнародно-політична концепція, яка передбачала кардинальну перебудову європейського регіону та світу на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах. У післявоєнний час вона набула нового сенсу, оскільки була, на думку О. Стасюк, реальною альтернативою

⁸⁹ Станіслав Кульчицький, “Спроби реформ (1956–1964),” *Український історичний журнал* 2 (1998): 107.

⁹⁰ Там само, 108.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само, 107.

політичному безсиллю країн так званої західної демократії⁹³. Дослідниця стверджує, що основним інструментом здійснення концепції було оголошення антитоталітарних революцій народів Центрально-Східної Європи та Азії, для яких у повоєнний період з'явилося реальне підґрунтя. Поширення впливу СРСР у Європі та Азії після Другої світової війни неминуче мало викликати спротив поневолених більшовизмом європейських націй, стверджували українські націоналісти⁹⁴.

Однак, ці теоретичні положення націоналістів, як зазначають сучасні дослідники, не знайшли своєї практичної реалізації, бо наприкінці 1946 р. командуєний УПА Р. Шухевич отримав від УГВР директиву про докорінну реорганізацію повстанської армії. У зв'язку з тим, що надії повстанців на американсько-радянську війну не виправдалися, окремі частини армії демобілізувалися, а також частково переправлялися на Захід. У 1948 р. була проведена реорганізація підрозділів УПА – створювалися групи з 10–15 бійців і зменшувалася кількість збройних акцій⁹⁵. Загалом намітилася тенденція до затухання національно-визвольної боротьби.

Певним чином, доповнюють осмислення повоєнних процесів у західноукраїнському регіоні і праці присвячені його “радянзації”.

Що ж до загальних оцінок діяльності радянських органів влади у регіоні, то переважна більшість дослідників підтверджують, що радянська влада в західних областях УРСР проводилася командно-адміністративними методами, а представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій, депортацій у віддалені райони СРСР і, навіть, убивств⁹⁶.

Однак, це зовсім не означає, що влада дотримувалася лише цієї лінії. Історик Ю. Киричук, звернув увагу на доповідну записку до Президії ЦК КПРС з приводу ситуації у західних областях України, де причини незадовільної політичної ситуації вбачалися у наступному:

1) відсутності ефективних заходів з організаційно-господарського зміцнення колгоспів, які мають низькі прибутки, що, в свою чергу, знижувало матеріальний добробут колгоспників і відштовхувало їх від радянської влади;

2) брутальному викривленні лєнінсько-сталінської національної політики, а саме, у складі керівництва дуже було мало представників місцевого населення,

⁹³ Олександра Стасюк, “Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду,” *Український визвольний рух* 8 (2006): 254–255.

⁹⁴ Там само, 255.

⁹⁵ Сеньків, *Західноукраїнське село: насильницька колективізація*, 490.

⁹⁶ Анатолій Кентій, *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні 1946–1956 рр.* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1999); Володимир Сергійчук, *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали* (Київ: Дніпро, 1998); Олександр Іщук та Наталія Ніколаєва, “Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми,” *Український визвольний рух* 7 (2006): 232–242; Анатолій Русначенко, *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках* (Київ: Пульсари, 2002).

й існувало тотальне недовір'я до місцевої інтелігенції, особливо до старшої генерації, що винятково болісно сприймало населення і недооцінка української мови, зокрема, у навчальних закладах;

3) адмініструванні, свавіллї й беззаконні щодо місцевого населення з боку окремих працівників⁹⁷.

Суттєво доповнюють сучасний аналіз післявоєнної історії в західних областях УРСР вже згадувані нами публікації документів вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України “Культурне життя в Україні. Західні землі (Т. I: 1939–1953)” за редакцією Ю. Сливки і “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади”⁹⁸. Роботи охоплюють оригінальні документи, значна частина з яких друкується вперше.

Післявоєнне становище інтелігенції та розвиток гуманітарної науки, передовсім у Львові, висвітлює наукова розвідка Я. Дашкевича “Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів”⁹⁹. Вчений ув'язує унікальний місцевий матеріал із загальною політикою радянського керівництва у гуманітарній сфері, відношенням влади до корифеїв галицької науки – І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Рудницького, М. Кордуби, О. Терлецького¹⁰⁰.

Радянський режим одним із найважливіших своїх завдань у боротьбі за вплив на західноукраїнське населення вважав встановлення над ним жорсткого ідеологічного контролю. Серйозним суперником у цьому плані виступала Греко-католицька церква. Не в змозі подолати її вплив на духовне життя краю ідеологічними засобами, режим вдався до її фізичного знищення. Ця проблема знайшла відображення у роботах В. Сергійчука, М. Марущака та ін.¹⁰¹

⁹⁷ Див.: Юрій Киричук, *Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика* (Львів: Добра справа, 2003), 301.

⁹⁸ *Культурне життя в Україні. Західні землі*, ред. Юрій Сливка (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994), т. 1; *Культурне життя в Україні. Західні землі*, ред. Юрій Сливка (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996), т. 2; *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х т.*, упоряд. Юрій Сливка та ін. (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996), т. 1.

⁹⁹ Ярослав Дашкевич, “Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів,” *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції*, ред. Ярослав Грицак та Ярослав Дашкевич (Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999), 226–266.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Володимир Сергійчук, *Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу* (Київ: Дніпро, 2001); М. Марущак, “Ліквідація УГКЦ – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях,” *Державність* 4 (1992): 30–34; Богдан Боцюрків, “Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989),” *Ковчег. Збірник статей з церковної історії* 1 (1993): 123–164. *Репресована церква (Про трагічну долю Української греко-католицької церкви)* (Дрогобич: Відродження, 1994).

Аналіз суспільно-політичної обстановки у перші місяці після смерті Сталіна ілюструє дослідження проф. Ю. Сливки, де висвітлюється завершальний етап діяльності Л. Берії у 1953 р. – з часу смерті Сталіна до арешту і страти Л. Берії. Цей період привертає увагу у контексті початку десталінізації тоталітарного режиму, а українські дослідники прагнуть докладніше з'ясувати мотиви і суть політичної програми дій Л. Берії з позицій визначення українських перспектив та національного чинника¹⁰².

Реалізація політичної програми Л. Берії у західних областях України, яка зводилася до заборони проводити операції з ліквідації озброєних оунівців та скеровувалася на проведення агентурно-оперативних заходів, які б забезпечували захоплення учасників озброєного підпілля тільки живими; припинення “опрацювання” уніатської церкви; набір в органи держбезпеки молодих людей української національності, для яких українська мова є рідною (від оперативних працівників вимагали бездоганного знання української мови); висування місцевих кадрів на керівні посади; розвиток національних традицій в галузі культури і мови (ввести у республіках власні ордени і нагороди) та ін. Усе це викликало пожвавлення серед усіх верств населення, і, особливо, інтелігенції.

У дослідженні цитується фрагмент з виступу ректора Львівського державного університету імені Івана Франка Євгена Лазаренка про історичне значення постанови ЦК КПРС: “...тут з цієї трибуни я вперше чую слова, які правильно малюють становище в західних областях України... Мені здається, що ці помилки є наслідком того, що обласний комітет партії забув основні принципи національної політики, а інколи політика, яка проводилася у Львівській області була подібною до політики, яку проводять колонізатори”¹⁰³.

Ю. Сливка зазначає, що вважаючи таку господарську і національно-політичну ситуацію вкрай небезпечною для зміцнення в Західній Україні радянської влади, Президія ЦК КПРС визнала незадовільним стан керівництва західними областями з боку ЦК КП України та Ради міністрів республіки. Тому було усунуто з поста першого секретаря ЦК КП України Леоніда Мельникова і рекомендовано на його місце О. Кириченка¹⁰⁴, а на посаду першого заступника голови Ради

¹⁰² Ю. Сливка подає коротку національну бібліографію питання: Дмитро Веденєєв та Юрій Шаповал, “Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом?,” *Дзеркало тижня*, 7–13 липня 2001; Юрій Шаповал, “Війна після війни,” *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959* (Київ, Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА” та ін., 2001); Юрій Шаповал, “«Українці з радісним вигуком кинулись до мене». Як 50 років тому Лаврентій Берія розігрував «українську карту»,” *День*, 20 червня 2003; Володимир Баран, *Україна: Новітня історія (1945–1991 рр)* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003). Див.: Юрій Сливка, *Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Галицька видавнича спілка, 2005), 3.

¹⁰³ Цит. за: Сливка, *Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік*, 46.

¹⁰⁴ Окремі дослідники вважають, що усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, якого звинувачували у русифікаторстві західних областей УРСР і призначення

міністрів О. Корнійчука¹⁰⁵. Водночас дослідники Ю. Киричук і Ю. Сливка звернули увагу на виняткове значення західних областей України у реалізації програми Л. Берії, про що засвідчують також його спроби змінити тактику боротьби з націоналістичним підпіллям, очолюваним ОУН: йшлося про перехід від репресивно-каральних методів до переважно пропагандистських засобів боротьби і пошуків шляхів примирення із владою. Саме в руслі цих підходів, велися переговори із заарештованими – референтом служби безпеки ЗЧ ОУН М. Матвієйком та керівником розвідки ЗП Української Головної Визвольної Ради В. Охримовичем; йшлося також про можливі контакти з В. Куком – останнім головнокомандувачем УПА; за дорученням Л. Берії до Москви із гулагівських таборів привезли сестер С. Бандери, Президента УГВР К. Осьмака та митрополита Греко-католицької церкви Й. Сліпого. Однак, після розстрілу Л. Берії це питання було відкинуто: митрополита відіслано до табору у Мордовії; К. Осьмака повернули до Володимирської в'язниці, а В. Охримовича – розстріляли¹⁰⁶.

Події, що відбувалися відразу після арешту Л. Берії, професор Ю. Сливка називає театром абсурду: з місць до обласних центрів і Києва йшла інформація про одностайну підтримку політики Л. Берії, як вірного лєнінця, а газети і радіо вже гучно сповіщали про викриття і арешт запеклого ворога радянського народу, агента міжнародного імперіалізму; особи, які ще вчора оспівували Л. Берію за принципову і послідовну лєнінсько-сталінську національну політику комуністичної партії, сьогодні таврували його як запеклого ворога лєнінсько-сталінської дружби народів. Ю. Сливка зазначає, що такий сценарій був розписаний зверху й саме такою була жорстока дійсність тоталітарного суспільства¹⁰⁷.

Сучасна історіографія українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни і післявоєнного часу визначається системним вивченням

на цю посаду українця О. Кириченка, не слід ув'язувати із змінами в національно-культурній сфері. Підтвердженням цьому може бути ставлення О. Кириченка у приватних бесідах до Київського університету, як до “розсадника націоналістів”, образливі висловлювання на адресу окремих професорів. Хоча одночасно він і займався реабілітацією репресованих в Україні, багато їздив по республіці, вникаючи в життя трудових колективів, кол-госпів та підприємств: Дмитро Табачник та Юрій Шаповал, “Кириченко О. І.: Історія однієї політичної долі,” *Український історичний журнал* 5 (1990): 87–97.

¹⁰⁵ Цит. за: Сливка, *Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік*, 38.

¹⁰⁶ Киричук, *Український національний рух 40–50-х років ХХ ст.: ідеологія та практика*, 301; Сливка, *Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік*, 40.

¹⁰⁷ Сливка, *Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік*, 50. *Не випадково професор Л. Зашкільняк рецензію на це видання подав під такою назвою: “В українсько-польській дискусії з’явився серйозний аргумент”. Див.: Леонід Зашкільняк, “В українсько-польській дискусії з’явився серйозний аргумент,” *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т.*, відп. ред. та упоряд. Володимир В’ятрович (Львів: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011), 381–383; Володимир В’ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947* (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, Центр досліджень визвольного руху, 2011).

джерел, передовсім нових неопублікованих документальних комплексів, аналізом здобутків сучасної історіографії та їх сучасними історіософськими інтерпретаціями.

До новітніх здобутків історіографії національно-визвольного руху належить: вивчення формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920–1930-х років і дослідження антинімецького і антирадянського Руху Опору в роки Другої світової війни; з'ясування в діяльності ОУН у загальноукраїнському контексті шляхів для залучення до національно-визвольної боротьби населення східноукраїнських земель; вивчення національного питання в програмі ОУН і необґрунтованість стереотипів про антисемітську спрямованість ідеології та діяльності українських націоналістів; з'ясування засад ОУН у сфері зовнішньої політики і діяльність закордонних частин ОУН у контексті протирадянського повстання; формування кадрів в ОУН і УПА; створення початків фінансової системи через функціонування “бофонів”; діяльність підпільних пропагандистських та пресових органів.

Підставовими засадами сучасної української історіографії національно-визвольного руху є його оцінки як руху державницького, який дає нам аргументи розглядати український підпільницький рух у Другій світовій війні та в повоєнний час, як рівнозначний із нашими сусідами, передовсім Польщею і СРСР, чинник міжнародних відносин.

Здобутки сучасної національної історіографії дозволяють нам по-новому трактувати українсько-польський конфлікт періоду війни, який розглядається як продовження українсько-польської війни 1918–1919 рр., де міжнаціональне протистояння між народами не зникло, а лише набирало різних форм у залежності від політичної ситуації чи кон'юнктури, що складалася протягом 1920–1940-х років.

Вивчення визвольного руху післявоєнного десятиріччя визначається передовсім працями про сутність сталінського режиму, окремими інтерпретаціями радянської політики у промисловому і аграрному секторах. Особливе місце в літературі знайшли процеси індустріалізації та колективізації у західних областях УРСР, нові факти і оцінки національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT DURING THE SECOND WORLD WAR: PERCEPTION AND CHALLENGES

Oleksij SUCHYJ

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Mykhailo Hrushevskyi Chair of Contemporary History of Ukraine,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The key issue of this article lies in the fact that Ukrainian historians in Ukraine and in the diaspora made a significant contribution over the last three decades to study the military, political, ideological and intellectual aspects of the national liberation movements in Ukraine during the Second World War and the post-war period.

The article provides a comprehensive analysis of the key problems regarding the history of the OUN-UPA in Ukrainian historiography. The process of the Ukrainian Resistance Movement, in particular, the activities of the OUN-UPA and the factors, which influenced the relevance of study of Ukrainian problems in the USA, Canada, and France at the various historical stages are also considered.

It is noted that a large number of western historical narratives were made by direct participants of events or emigrated party historians. The author considers that the OUN-UPA issue emerged at the final stage of the nationalist movement itself, that is, until the above phenomenon became the history issue. This is confirmed by a large number of opinion journalism on the above issue.

It is stated that the renewal of systematic studies of the national liberation movement in Ukraine was caused by socio-political changes in the period when the totalitarian regime came to an end (late 1980s), when the freedom of historical thinking became possible and rethinking of the national historical past in the context of world history began. Democratic processes in Ukraine during Perestroika stimulated great interest of the society in the history of the national liberation struggle, especially the history of the OUN-UPA.

Modern historiography of the national liberation movement is characterized by systematic analysis of sources (in particular, new unpublished documentary collections), by study of achievements of contemporary foreign historiography and modern historiographical interpretations of the anti-totalitarian Resistance Movement.

The latest achievements (accomplishments, attainments) of the historiography of the national liberation movement include: exposure to ideological and programmatic tasks of the Ukrainian liberation movement of the 1920s and 1930s, as well as study of anti-German and anti-Soviet resistance movement during the Second World War; study the activities of the OUN in the national context in order to attract the population of eastern Ukraine to the national liberation struggle; clarification of the principles of the OUN in foreign policy and the activities of OUN offshore units in organizing an anti-Soviet uprising; analysis of OUN-UPA personnel training; outlining the activities of clandestine propaganda, press organs and centers; study of national identity issue in the OUN program and the unjustified stereotypes regarding the anti-Semitic motives in the ideology and activities of Ukrainian nationalists;

The Ukrainian-Polish conflict during the Second World War is treated by modern Ukrainian historiography in a new way. The above confrontation is considered as a continuation of the Ukrainian-Polish war of 1918-1919. The inter-ethnic contradictions between the two nations did not disappear after the war, they only took another forms due to political situation of 1920-1940s.

The research of the post-war decade in Ukrainian historiography is presented by works on the essence of Stalinist regime, interpretations of Soviet politics in the industrial and agricultural sectors. The processes of industrialization and collectivization in the western regions of the Ukrainian SSR, new facts and assessments of the national liberation struggle in the western Ukraine are also given much attention in the subject literature.

Key words: Ukrainian liberation movement, modern historiography, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, Soviet totalitarian

REFERENCES

- Bahan, Oleh. *Natsionalizm i natsionalistychnyi rukh*. Drohobych: Vidrozhennia, 1994. (in Ukrainian).
- Bandera, Stepan. *Perspektyvy Ukrainської Revoliutsii*, reprinted vydannia. Drohobych: Vidrozhennia, 1998. (in Ukrainian).
- Bar, M. ta A. Zalenskyi. “Viina vtrachenykh nadii: ukraïnskyi samostiinytskyi rukh u 1939–1945 rr.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 6 (1992): 116–118. (in Ukrainian).
- Baran, Volodymyr. *Ukraina: Novitnia istoriia (1945–1991 rr)*. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2003. (in Ukrainian).
- Bedrii, Anatol. *Borets i muchenyk za Ukrainu – d-r Volodymyr Horbovyi*. Drohobych: Vidrozhennia, 1995. (in Ukrainian).
- Bedrii, Anatol. *OUN i UPA*. Niu-York, London, Miunkhen, Toronto: Ukrainska tsentralna informatsiina sluzhba, 1983. (in Ukrainian).
- Bilas, Ivan. *Represyвно-karalna systema v Ukraini. 1917–1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u 2-kh kn*. Kyiv: Lybid, Viisko Ukrainy, 1994, kn. 1. (in Ukrainian).
- Bilas, Ivan. *Represyвно-karalna systema v Ukraini. 1917–1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u 2-kh kn*. Kyiv: Lybid, Viisko Ukrainy, 1994, kn. 2. (in Ukrainian).
- Boichuk, A. “Moi perezhyvannia pid bolshevykamy. 1939–1940.” *Na khrystyianskii nyvi: Spomyny*. Niu-York, 1978. (in Ukrainian).
- Bondarenko, Kost. “Diialnist ukraïnskykh zahoniv samooborony na Volyni, Bukovyni ta u Halychyni v roky Druhoi svitovoi viiny.” *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia. T. 3: Materialy III Mizhnarodnoho seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski stosunky v roky Druhoi svitovoi viiny”*. Lutsk, 20–22 travnia 1998 r. Vidp. red. Mykola Kucherepa. Varshava: “Tyzsa”, 1998. 29. (in Ukrainian).
- Botsiurkiv, Bohdan. “Ukrainska Hreko-katolytska tserkva v katakombakh (1946–1989).” *Kovchek. Zbirnyk statei z tserkovnoi istorii* 1 (1993): 123–164. (in Ukrainian).
- Botsiurkiv, Bohdan. *Ukrainska Hreko-Katlytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950)*. Per. z anh., za red. Oleha Turiia. Lviv: Vyd-vo UKU, 2005. (in Ukrainian).
- Brytskyi, Petro. *Ukraina u Druhii svitovii viini. 1939–1945 rr*. Chernivtsi: Chernivetskyi derzhavnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha, 1995. (in Ukrainian).
- Chaikovskiy, Anatolii. *Nevidoma viina: partyzanskyi rukh v Ukraini 1941–1944 rr. movoiu dokumentiv, ochyma istoryka*. Kyiv: Ukraina, 1994. (in Ukrainian).
- Darovanets, Oleksandr. “Borotba Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv proty asimiliatsiino-represyvnoi polityky polskoi vldy shchodo ukraïntsiv Volyni (1929–1939).” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 2 (2003): 53–73. (in Ukrainian).
- Darovanets, Oleksandr. “Orhanizatsiinyi stan ta diialnist Lutskoho povitu OUN v 1937–1938 rokakh.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 1 (2003): 45–56. (in Ukrainian).
- Darovanets, Oleksandr. “Protymonopolna aktsiia OUN na Volyni v mizhvoiennyi period.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 5 (2005): 97–117. (in Ukrainian).
- Dashkevych, Yaroslav. “Borotba z Hrushevskym ta yoho shkoloiu u Lvivskomu universyteti za radianskykh chasiv.” *Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka. Materialy konferentsii*. Red. Yaroslav Hrytsak ta Yaroslav Dashkevych. Lviv: Instytut istorychnykh doslidzhen Lvivskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka, Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 1999. 226–266. (in Ukrainian).

- Dashkevych, Yaroslav. "Tretii front u mizhnarodnii hri v mynulomu i teper." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 2 (2003): 143. (in Ukrainian).
- Dashkevych, Yaroslav. *Ukraina vchora i nyini. Narysy, vystupy, ese*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii AN Ukrainy, 1993. 26–32. (in Ukrainian).
- Demian, Hryhorii. "Kraieznavche doslidzhennia povstanskoho rukhu na Skolivshchyni." *Derzhavnist* 3 (1991): 61–65. (in Ukrainian).
- Demian, Hryhorii. "Povstanska Holhofa." *Khvyli Stryia* (1995): 115–143. (in Ukrainian).
- Demian, Hryhorii. "Proty natsystykykh okupantiv." *Viisko Ukrainy* 10 (1993): 102–107. (in Ukrainian).
- Demian, Hryhorii. "Skolivshchyna u povstanskomu rusi OUN i UPA 1940–1960 rokiv." *Volia i Batkivshchyna* 1 (1996): 56–71. (in Ukrainian).
- Demian, Hryhorii. "Skolivshchyna u povstanskomu rusi OUN i UPA 1940–1960 rokiv." *Volia i Batkivshchyna* 2 (1996): 48–63. (in Ukrainian).
- Deportatsii. *Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t. Uporiad Yurii Slyvka ta in.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1996, t. 1. (in Ukrainian).
- Deportatsii. *Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t. Uporiad Yurii Slyvka ta in.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1996, t. 1. (in Ukrainian).
- Derevynskyi, Vasyl. "Deiaki aspekty ideinykh zasad OUN 1920–1930-kh rr." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 6 (2006): 83–94. (in Ukrainian).
- Derevynskyi, Vasyl. "Kontseptsiiia OUN frontu spilnoi borotby ponevolenykh narodiv." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 4 (2005): 43–51. (in Ukrainian).
- Duda, Andrii ta Volodymyr Staryk. *Bukovynskyi kurin v boiakh za Ukrainsku Derzhavnist: 1918–1941–1944*. Chernivtsi: Nakladom Tovarystva "Ukrainskyi Narodnyi Dim v Chernivtsiakh", 1995. (in Ukrainian).
- Havryliuk, Oleksandr. "Radianizatsiia ekonomichnoho i dukhovnoho zhyttia zakhidnoukrainskoho sela druhoi polovyny 40–50-kh rokiv (na materialakh Volynskoi, Rivnenskoï ta Lvivskoi oblasti)" (Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Chernivetskyi derzhavnyi universytet imeni Yurii Fedkovycha. 1996). (in Ukrainian).
- Havryliv, Ihor. "Ievhen Konovalets i rozkol v OUN." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 8 (2003): 118–129. (in Ukrainian).
- Havryliv, Ihor. *Zakhidna Ukraina u 1921–1941 rokakh: narys istorii borotby za derzhavnist: monohrafiia*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2012. (in Ukrainian).
- Holubko, Viktor. "Problemy istorii Ukrainy druhoi polovyny KhKh stolittia." *Ukrainska istoriohrafiia na zlami XX i XXI stolit: zdobutky i problemy. Kolektyvna monohrafiia*. Red. Leonid Zashkilniak. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2004. 195. (in Ukrainian).
- Hrynko, O. "Iak nas vozziednuvaly," *Za vilnu Ukrainu*. 17 veresnia 1994.
- Hrytsak, Yaroslav. "Istoriia natsii: prodovzhennia skhemy Hrushevskoho." *Mykhailo Hrushevskyyi i ukrainska istorychna nauka. Materialy konferentsii*. Red. Yaroslav Hrytsak ta Yaroslav Dashkevych. Lviv: Instytut istorychnykh doslidzhen Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka, Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 1999. 128. (in Ukrainian).
- Hrytsak, Yaroslav. "Nashe i duzhe nashe hore." *Krytyka* 7–8 (2003). (in Ukrainian).
- Hrytskiy, Roman. [Rets.:] "Volyn 1943. Borotba za zemliu. – Kviten 2003. – № 28. – 339 s." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 2 (2003): 181–188. (in Ukrainian).

- Hrytskiv, Roman. “Istoriografichne znachennia materialiv mizhnarodnykh seminariv “Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia” u doslidzhenni istorii Ukrainської povstanskoї armii periodu Druhoї svitovoї viiny.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 1 (2003), 201. (in Ukrainian).
- Hrytskiv, Roman. “Polska istoriografiia ukrainsko-polskoho zbroinoho konfliktu chasiv Druhoї svitovoї viiny.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 2 (2003): 148–170. (in Ukrainian).
- Hud, Bohdan. *Zahybel Arkadii. Etnosotsialni aspekty ukrainsko-polskykh konfliktiv XIX – pershoї polovyny XX stolittia*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2006. (in Ukrainian).
- Iliushyn, Ihor. “Polske pidpillia na terytorii Zakhidnoi Ukrainy v roky Druhoї svitovoї viiny,” *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia. Materialy II Mizhnarodnoho seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski vidnosyny v 1918–1947 rokakh”*. Varshava, 22–24 travnia 1997 r. Vidp. red. Mykola Kucherepa. Varshava: Tyrsa, 1998. 171. (in Ukrainian).
- Iliushyn, Ihor. “Polske pidpillia v pivdenno-skhidnykh povitakh suchasnoi Polshchi u 1939–1947 rokakh.” *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia. T. 7: Materialy VII Mizhnarodnoho seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski vidnosyny v pid chas Druhoї svitovoї viiny”*. Lutsk, 24–26 travnia 2000 r. Vidp. red. Mykola Kucherepa. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 2008. 54. (in Ukrainian).
- Ishchuk, Oleksandr ta Nataliia Nikolaieva. “Diialnist molodizhnykh struktur OUN u povienni roky (1945–1948 rr.): deiaki aspekty problemy.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 7 (2006): 232–242. (in Ukrainian).
- Istoriia Ukrainy*. Red. Valerii Smolii, vyd. 3-ye, dop. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2002. (in Ukrainian).
- Istoriia Ukrainy*. Vidp. red. Yurii Slyvka, kerivnyk avt. kol. Yurii Zaitsev, vyd. 3-te, pererob. i dop. Lviv: Svit, 2002. (in Ukrainian).
- Istoriia Ukrainy: nove bachennia. U 2 t.* Red. Valerii Smolii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. (in Ukrainian).
- Ivanyshyn, Vasyl. *Natsiia, derzhavnist, natsionalizm*. Drohobych: Vidrozhennia, 1992. (in Ukrainian).
- Kahui, Petro. “Materialy do istorii UPA, OUN u fondakh Tsentralnoho derzhavnogo arkhivu vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy.” *Ukraina v mynulomu* 3 (1993): 7–9. (in Ukrainian).
- Kedryn-Rudnytskyi, Ivan. *Zhyttia – podii – liudy. Spomyyny i komentari*. Niu-York: Chervona kalyna, 1976. (in Ukrainian).
- Kentii, Anatolii. *Narys borotby OUN-UPA v Ukraini 1946–1956 rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. (in Ukrainian).
- Kentii, Anatolii. *Narysy istorii orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv u 1941–1942 rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. (in Ukrainian).
- Kentii, Anatolii. *Ukrainska povstanska armiiia v 1942–1943 rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. (in Ukrainian).
- Kharuk, Andrii. *Narys istorii aviatsiinoi promyslovosti Ukrainy (1910-ti – 1980-ti rr.)*. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”, 2010. 153–166. (in Ukrainian).
- Knysh, Zynovii. “Dekaloh ukrainskoho natsionalista.” U 90-littia Zynoviia Knysha. Vinnipeg, 1996. 21–44. (in Ukrainian).
- Knysh, Zynovii. *Yaroslav Baranovskyi*. Paryzh, 1990. (in Ukrainian).

- Kohut, Petro. “Zaprovadzhennia kolhospnoi systemy v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1944–1953 rr.)” (Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. 2000). (in Ukrainian).
- Kolisnyk, Roman. *Viiskova Uprava ta ukrainska dyviziia “Halychyna”*. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Kanadi, 1990. (in Ukrainian).
- Kondratiuk, Kostiantyn ta Oleksii Sukhyi. *Suchasna natsionalna istoriografiiia novitnoi istorii Ukrainy (1914–2009 rr.): navch. posibnyk*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2010. (in Ukrainian).
- Kondratiuk, Kostiantyn, Halyna Bodnar, Volodymyr Kachmar ta Viktor Holubko. *Novitnia istoriia Ukrainy. 1914–2008 rr.: navch. posib*. Kyiv: Znannia, 2001. (in Ukrainian).
- Kondratiuk, Kostiantyn. “Politychni, sotsialno-ekonomichni ta dukhovni aspekty “radianizatsii” zakhidnykh oblastei Ukrainy u 1939–1941 rokakh.” *1939 rik v istorychnii doli Ukrainy i ukraintsiv: Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii. 23–24 veresnia 1999 r*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2001. 29. (in Ukrainian).
- Kondratiuk, Kostiantyn. *Halychyna i Volyn u roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945): navch. posibnyk*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. (in Ukrainian).
- Koniukhov, Serhii. “Osoblyvosti formuvannia sotsialno-ekonomichnoi prohramy Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv u 1920-kh – 1930-kh rr.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 16 (2011): 141–149. (in Ukrainian).
- Kosyk, Volodymyr. “Harvard patronuie nenaukovi metody istorychnoho doslidzhennia.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 1 (2003): 176–189. (in Ukrainian).
- Kosyk, Volodymyr. *Rozkol OUN (1939–1940). Zbirnyk dokumentiv*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, LDU imeni Ivana Franka, 1997. (in Ukrainian).
- Kosyk, Volodymyr. *Ukraina pid chas Druhoi svitovoi viiny. 1938–1945*. Kyiv, Paryzh, Niu-York, Toronto: Rada oborony i dopomohy Ukraini Ukrainskoho konhresovoho komitetu Ameryky Fundatsii “Prometei” im. Stefanii Shved i Stepana Onyshchuka ta Doslidnogo instytutu “Ukrainika” v Toronti, 1992. (in Ukrainian).
- Kosyk, Wolodymyr. *L’Allemagne national-socialiste et l’Ukraine*. Paris: Publications de l’Est Europeen, 1986. (in French).
- Koval, Mykhailo. “OUN-UPA i “Tretii reikh”.” *Polityka i chas* 6 (1991): 18–24. (in Ukrainian).
- Kovaliuk, Roman i Vadim Kovaliuk. “Vzgliad so storony.” *Lvovskaia pravda*. 18 sentiabria 1990. (in Russian).
- Kovaliuk, Vadym. “Zakhidna Ukraina na pochatku Druhoi svitovoi viiny.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 9 (1991): 30–41. (in Ukrainian).
- Kucherepa, Mykola ta Valentyn Visyn. *Volyn: 1939–1941 rr.: navchalnyi posibnyk*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 2005. (in Ukrainian).
- Kucheruk, Oleksandr. “Dmytro Andriievskiy i protses pidhotovky Pershoho Konhresu Ukrainskykh Natsionalistiv 1929 r.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 8 (2006): 75–101. (in Ukrainian).
- Kulchyt’skiy, Stanislav. “Sproby reform (1956–1964).” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 2 (1998): 102–114. (in Ukrainian).
- Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli*. Red. Yurii Slyvka. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1996, t. 2. (in Ukrainian).
- Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli*. Red. Yurii Slyvka. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1994, t. 1. (in Ukrainian).

- Kurylyshyn, Kostiantyn. *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoï okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoï lehalnoï presy*. Lviv: NAN Ukrainy, LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka, Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoï arkhеohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2010. (in Ukrainian).
- Курчук, Юрій. *Istoriia UPA*. Ternopil: Redaktsiino-vydavnychi viddil upravlinnia po presi, 1991. (in Ukrainian).
- Курчук, Юрій. *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka*. Lviv: Dobra sprava, 2003. (in Ukrainian).
- Lebed, Mykola. *UPA*. Drohobych: Vidrozhennia, 1993. (in Ukrainian).
- Lekhniuk, Oleh. “Novovidnaideni bofony UPA,” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 1 (2003): 165–169. (in Ukrainian).
- Litopys neskorenoï Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady*. Lviv: Prosvita, 1993, kn. 1. (in Ukrainian).
- Litopys neskorenoï Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 1997, kn. 2. (in Ukrainian).
- Litopys Ukrainskoï Povstanskoï Armii. Nova seriia. T. 3: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: dyrektyvni dokumenty TsK Kompartii Ukrainy. 1943–1959*. Kyiv, Toronto: Instytut ukrainskoï arkhеohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Vydavnytstvo “Litopys UPA” ta in., 2001. (in Ukrainian).
- Litopys Ukrainskoï Povstanskoï Armii. Nova seriia. T. 4: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB (1943–1959), kn 1: 1943–1945*. Kyiv, Toronto: Instytut ukrainskoï arkhеohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Vydavnytstvo “Litopys UPA” ta in., 2002. (in Ukrainian).
- Litopys Ukrainskoï Povstanskoï Armii. Nova seriia. T. 5: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB (1943–1959), kn. 2: 1946–1947*. Kyiv, Toronto: Instytut ukrainskoï arkhеohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Vydavnytstvo “Litopys UPA” ta in. (in Ukrainian).
- Litopys Ukrainskoï Povstanskoï Armii. Nova seriia. T. 6: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB (1943–1959), kn. 3: 1948*. Kyiv, Toronto: Instytut ukrainskoï arkhеohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Vydavnytstvo “Litopys UPA” ta in., 2003. (in Ukrainian).
- Litopys Ukrainskoï Povstanskoï Armii. Nova seriia. T. 7: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty TsK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB (1943–1959), kn. 4: 1949–1959*. Kyiv, Toronto: Instytut ukrainskoï arkhеohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Vydavnytstvo “Litopys UPA” ta in., 2003. (in Ukrainian).
- Lubkivskyi, Roman. “Liniia zahalnoho interesu.” *Vilna Ukraina*. 23 sichnia 1990. (in Ukrainian).
- Lutskyi, Oleksandr. “Politychna elita Zakhidnoï Ukrainy v period utverdzhennia stalinskoho totalitarnoho rezhymu (1939–1941 rr.)” *Natsionalna elita ta intelektualnyi potentsial Ukrainy. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Lviv, 1996. (in Ukrainian).
- Lysenko, Oleksandr. “Doslidzhennia istorii Druhoï svitovoï viiny v suchasniï Ukraini: osnovni tendentsii ta perspektyvy.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2011): 165–194. (in Ukrainian).

- Manzurenko, Vitalii. “Lytsari naivyshchyykh boiovykh nahorod UPA v nakazakh HVSh.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 7 (2006): 267–288. (in Ukrainian).
- Manzurenko, Vitalii. “Lytsari sribnoho khresta zasluhy.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 8 (2006): 277–302. (in Ukrainian).
- Manzurenko, Vitalii. “Pamiatna vidznaka “Reid UPA v Rumuniiu 1949–2009.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 14 (2010): 213–218. (in Ukrainian).
- Manzurenko, Vitalii. “Pamiatna vidznaka “Rushir 1945–2010.”” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 15 (2011): 331–338. (in Ukrainian).
- Manzurenko, Vitalii. “Rol Romana Shukhevycha u stvorenni nahorodnoi systemy UPA.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 10 (2007): 313–322. (in Ukrainian).
- Marchuk, Ivan. [Rets.:] “Semaszko W., Semaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalist/ w ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000. – T. I. – S. 1–1000; t. II. – S. 1001–1440.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 2 (2003): 171–180. (in Ukrainian).
- Markus, Vasyl. “Ukrainski politychni partii na emihratsii v 1945–1955 rokakh.” *Suchasnist* 10 (1984): 64–79. (in Ukrainian).
- Markus, Vasyl. “Ukrainski politychni partii na emihratsii v 1945–1955 rokakh (II).” *Suchasnist* 12 (1984): 66–81. (in Ukrainian).
- Marushchak, M. “Likvidatsiia UHKTs – ideolohichna dyversiiia Moskvy proty vyzvolnoho rukhu na zakhidnoukrainskykh zemliakh.” *Derzhavnist* 4 (1992): 30–34. (in Ukrainian).
- Mechnyk, Stepan. *Neskoreni Dokumentalna povist pro heroiski borotbu chleniv revoliutsiinoi OUN*. London: UVS, 1965. (in Ukrainian).
- Mechnyk, Stepan. *U borotbi proty moskovskoi ahentury*. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo, 1980. (in Ukrainian).
- Mechnyk, Stepan. *Za nashu nezalezhnist*. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo, 1990. (in Ukrainian).
- Mirchuk, Petro. *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv*. Red. Stepan Lenkavskiy. Miunkhen, London, Niu-York, 1968, t. 1. (in Ukrainian).
- Mirchuk, Petro. *Revoliutsiinyi zmah za USSD*. Niu-York, Toronto, London: Soiuz Ukrainskykh Politviazniv, 1985, t. 1. (in Ukrainian).
- Mirchuk, Petro. *Revoliutsiinyi zmah za USSD*. Niu-York, Toronto, London: Soiuz Ukrainskykh Politviazniv, 1987, t. 2. (in Ukrainian).
- Mirchuk, Petro. *Roman Shukhevych (Hen. Taras Chuprynka) komandyr Armii Bezsmertnykh*. Niu-York, Toronto, London: Tovarystvo kolyshnykh voiakiv UPA v ZSA, KAnadi i Evropi, 1970. (in Ukrainian).
- Mirchuk, Petro. *Stepan Bandera – symbol revoliutsiinoi bezkompromisovosty*. Niu-York, Toronto: Orhanizatsiia Oborony Chotyrokhs Svobid Ukrainy, Liha Vyzvolennia Ukrainy, 1961. (in Ukrainian).
- Mirchuk, Petro. *Za chystotu pozytsii ukrainskoho vyzvolnoho rukhu*. Miunkhen, London: Nakladom Avtora, 1955. (in Ukrainian).
- Moroz, Volodymyr. “Peremyska Voienna okruhu UPA “Sian” (1944 r.)” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 17 (2012): 259–335. (in Ukrainian).
- Nimchuk, Ivan. *595 dniv sovietskym viaznem*. Toronto: Nakladom avtora, 1950. (in Ukrainian).
- Pahiria, Oleksandr ta Mykola Posivnych. “Voiенno-politychna diialnist OUN u Zakarpatti (1929–1939).” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 13 (2009): 45–88. (in Ukrainian).
- Pahiria, Oleksandr. “Perehovory mizh predstavnykamy Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (OUN(b)) ta viiskovo-politychnymy kolamy Rumunii u 1943–1944 rokakh.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 14 (2010): 145–182. (in Ukrainian).

- Pahiria, Oleksandr. "Vidnosyny mizh ukrainskym vyzvolnym rukhom ta uhorskoiu armiieiu v Halychyni v pershii polovyni 1944 roku." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 12 (2008): 74–116. (in Ukrainian).
- Panchuk, Mai. "Vozziednannia: pohliad kriz desiatylittia." *Vilna Ukraina*. 18 sichnia 1991. (in Ukrainian).
- Patryliak, Ivan. "Vstan i borys! Slukhai i vir...": ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 rr.): monohrafiia. Lviv: Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu, 2012. (in Ukrainian).
- Poliaky i ukraintsi mizh dvoma totalitarnymy systemamy. 1942–1945*. Varshava, Kyiv, 2005, t. 1–2. (in Ukrainian).
- Polsko-ukrainski stosunky v 1942–1947 rokakh u dokumentakh OUN ta UPA: u 2 t*. Vidp. red. ta uporiad. Volodymyr Viatrovych. Lviv: Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu, 2011, t. 1: Viina pid chas viiny. 1942–1945. (in Ukrainian).
- Posivnych, Mykola. "Boiovi aksii OUN v 1929–1939 rr." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 14 (2010): 33–56. (in Ukrainian).
- Posivnych, Mykola. "Deiaki aspekty diialnosti Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv na Dalekomu Skhodi." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 5 (2005): 118–130. (in Ukrainian).
- Posivnych, Mykola. "Formuvannia viiskovoi doktryny OUN." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 1 (2003): 34–44. (in Ukrainian).
- Posivnych, Mykola. "Formy ta metody ahitatsiino-propahandystskoi diialnosti OUN u 1929–1939 rr." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 9 (2007): 61–78. (in Ukrainian).
- Posivnych, Mykola. "Stavlennia OUN do Polshchi u mizhvoiennyi period." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 2 (2003): 39–52. (in Ukrainian).
- Posivnych, Mykola. "Viiskovo-politychna diialnist Romana Shukhevycha v UVO-OUN u 1923–1938 rr." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 10 (2007): 159–170. (in Ukrainian).
- Potichnyi, Petro. "Politychna dumka ukrainskoho pidpillia. 1943–1951." *Zustrichi* 2 (1991): 137–147. (in Ukrainian).
- Probylov, V. "Osini 1939-ho." *Polityka i chas* 15 (1991): 75–85. (in Ukrainian).
- "Protse 59-ty": *pokolinnia bortsiv ta heroiv: naukovo-populiarne vydannia*. Uporiad. Olha Oseredchuk, Taras Hryvul ta Sofiia Vikarchuk. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. (in Ukrainian).
- Radianski vyborchi kampanii v Zakhidnii Ukraini (1946–1951 rr.)*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Upor. i vidp. red. Oleksandra Stasiuk. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2011. (in Ukrainian).
- Represovana tserkva (Pro trahichnu doliu Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy)*. Drohobych: Vidrozhennia, 1994. (in Ukrainian).
- Roman Shukhevych: postat na tli doby Voiuiuchoi Ukrainy*. Ternopil: Ideia i chyn Ukrainy, 2005. (in Ukrainian).
- Rublov, Oleksandr ta Yurii Cherchenko. *Zghadka pro sumni rokovyny*. Kyiv: Instytut istorii AN URSSR, 1990. (in Ukrainian).
- Rukkas, Andrii. "Polsko-radianskyi konflikt na zakhidnoukrainskykh zemliakh (veresen-zhovten 1939 roku)" (Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyivskiy derzhavnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. 1996). (in Ukrainian).
- Rusnachenko, Anatolii. *Narod zburenyi. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini i natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh*. Kyiv: Pulsary, 2002. (in Ukrainian).

- Ryfiak, R. “Halychyna: mizh dvoma viinamy.” *Ratusha*, 8, 27 zhovtnia, 7 lystopada 1992. (in Ukrainian).
- Senkiv, Mykhailo. “Zakhidnoukrainske selo: nasylnytska kolektyvizatsiia 1940-kh rokiv.” *Ukraina: kultura spadshchyny, natsionalna svidomist, derzhavnist* 7 (2000): 488–489. (in Ukrainian).
- Senkiv, Mykhailo. *Zakhidnoukrainske selo: nasylnytska kolektyvizatsiia. 40-i – pochatok 50-kh rr. XX st.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2002. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. “Diialnist ounivskoho pidpillia na Skhodi Ukrainy.” *Ukraina u Druhii svitovii viini*. Kyiv, 1995. 193–196. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. “Diialnist OUN-UPA u pivdenno-skhidnykh povitakh suchasnoi Polshchi v 1939–1947 rokakh.” *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia. T. 7: Materialy VII Mizhnarodnoho seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski vidnosyny v pid chas Druhoi svitovoi viiny”*. Lutsk, 24–26 travnia 2000 r. Vidp. red. Mykola Kucherepa. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 2008. 152. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. “Radianski partyzany proty OUN-UPA.” *Samostiina Ukraina*. Lypen-veresen 1994. 15–20. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Desiat buremnykh lit. Zakhidnoukrainski zemli u 1944–1953 rokakh. Novi dokumenty i materialy*. Kyiv: Dnipro, 1998. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Desiat buremnykh lit. Zakhidnoukrainski zemli u 1944–1953 rr.: Novi dokumenty i materialy*. Kyiv: Dnipro, 1998. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Neskorena tserkva. Podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu*. Kyiv: Dnipro, 2001. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Ukrainskyi zdvyh: Naddnyprianshchyna. 1941–1955 rr.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Ukrainskyi zdvyh: Podillia. 1939–1955 rr.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Ukrainskyi zdvyh: Prykarpattia, 1939–1955 rr.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Ukrainskyi zdvyh: Volyn. 1939–1955 rr.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. (in Ukrainian).
- Serhiichuk, Volodymyr. *Ukrainskyi zdvyh: Zakerzonnia. 1939–1947 rr.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2004. (in Ukrainian).
- Shankovskiy, Lev. “Dii UPA na Zolochivshchyni,” *Zolochivshchyna: yii mynule i suchasne*. Niu-York, Toronto, Kanberra: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Kanadi, 1982. 540–544. (in Ukrainian).
- Shankovskiy, Lev. “UPA na Pidhaiechchyni (Prychynky do istorii V. O. ch. III “Lysonia”).” *Pidhaietska zemlia: istoryko-memuarnyi zbirnyk*. Ditroit: Holovnyi komitet pidhaichan, 1980. 229–292. (in Ukrainian).
- Shankovskiy, Lev. *Ukrainska povstanska armii. Istoriiia ukrainskoho viiska*. Vinnipeg, 1953. 784–793. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yurii. “«Ukrainci z radisnym vyhukom kynulys do mene». Yak 50 rokiv tomu Lavrentii Beriia rozihruvav «ukrainsku kartu».” *Den*. 20 chervnia 2003. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yurii. “Viina pislia viiny.” *Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii. Nova seriia. T. 3: Borotba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: dyrektyvni dokumenty TsK Kompartii Ukrainy. 1943–1959*. Kyiv, Toronto: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva

- im. M. S. Hryshevskoho NAN Ukrainy, Vydavnytstvo "Litopys UPA" ta in., 2001. (in Ukrainian).
- Shchur, Yurii. "Diialnist pidpillia Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv na terytorii Melitopolskoho raionu Zaporizkoi oblasti." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 8 (2006): 153–163. (in Ukrainian).
- Shvahuliak, Mykhailo. "«Ukrainska karta». Ukrainske pytannia u mizhnarodnii politytsii naperedodni ta na pochatku Druhoi svitovoi viiny." *Dzvin* 7 (1990): 83–95. (in Ukrainian).
- Slyvka, Yurii. "Ukraina v Druhii svitovii viini: natsionalno-politychni ta mizhnarodno-pravovyi aspekt." *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 3–4 (1997): 3–31. (in Ukrainian).
- Slyvka, Yurii. *Lavrentii Beriia i Ukraina. 1953 rik*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Halytska vydavnycha spilka, 2005. (in Ukrainian).
- Solovei, Dmytro. *Holhota Ukrainy. Chastyna 1. Moskovsko-bolshevytskyi okupatsiinyi teror v URSS mizh pershoiu i druhoiu svitovoiu viinoiu, reprintsne vydannia*. Drohobych: Vidrozhennia, 1993. (in Ukrainian).
- Sova, Andrii. [Rets.:] "Slobodianiuk M. Viiskova symvolika Ukrainy. Vidrozhennia z popelu. – Nakladom avtora, 2005. – 144 s." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 6 (2003): 255–256. (in Ukrainian).
- Sova, Andrii. "Aktualni pytannia vyvchennia symvoliky ukrainskykh molodizhnykh orhanizatsii Halychyny kintsia XIX – pershoi tretyny XX st." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 9 (2007): 157–180. (in Ukrainian).
- Sova, Andrii. "Symvolika ukrainskoho pozhezhno-sportyvnoho tovarystva "Sich": geneza ta istoriia." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 1 (2003): 215–230. (in Ukrainian).
- Starodubets, Halyna. "Suspilno-politychni chynnyky formuvannia moralno-psykholohichnoho klimatu u povstanskomu zapilli (1944–1945)." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 11 (2007): 119–137. (in Ukrainian).
- Stasiuk, Oleksandra. "Ideino-politychna stratehiia OUN(b) povoiennoho periodu." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 8 (2006): 254–255. (in Ukrainian).
- Stasiuk, Oleksandra. *Pidpilni drukarni OUN (1941–1953 rr.)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2011. (in Ukrainian).
- Stefaniv, Vasyl. "Dyskusiia mizh Hreko-Katolytskoiu Tserkvoiu ta Orhanizatsiieiu Ukrainskykh Natsionalistiv pro aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva v 1920-kh – 1930-kh rokakh." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 12 (2008): 23–48. (in Ukrainian).
- Stefaniv, Vasyl. "Hreko-Katolytska Tserkva ta yii dukhovenstvo v ukrainskomu vyzvolnomu rusi mizhvoiennoho periodu." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 14 (2010): 57–72. (in Ukrainian).
- Svarnyk, Ivan. "Malovidomi storinky z istorii Zolotoho veresnia." *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*. Kyiv: Naukova dumka, 1992, vyp. 1, t. 4. 401–418. (in Ukrainian).
- Sych, Oleksandr. "Viiskova polityka Zakordonnykh Chastyn OUN v umovakh rozghortannia "kholodnoi viiny" (1945 – 1950-ti rr.)" *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 9 (2007): 79–114. (in Ukrainian).
- Sych, Oleksandr. "Zakordonnyi Tsentri OUN (liuty 1945 – liuty 1946 rr.)" *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 7 (2006): 243–266. (in Ukrainian).
- Tabachnyk, Dmytro ta Yurii Shapoval. "Kyrychenko O. I.: Istorii odniiei politychnoi doli." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (1990): 87–97. (in Ukrainian).
- Tkach, Dmytro. "Sotsialna problematyka na Pershomu konhresi ukrainskykh natsionalistiv." *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 16 (2011): 150–161. (in Ukrainian).

- Turchenko, Fedir, Petro Panchenko ta Serhii Tymchenko. *Novitnia istoriia Ukrainy (1939 – pochatok XXI st.): pidruchnyk dlia 11-ho kl. sered. zahalnoosv. navch. zakl.*, vyd. 5-te, dooprats. y dopov. Kyiv: Heneza, 2007. (in Ukrainian).
- Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia. T. 9: Materialy IKh i Kh Mizhnarodnykh naukovykh seminariv “Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny”*. Varshava, 6–10 lystopada 2001 r. Vidp. red. Mykola Kucherepa. Lutsk: VMA “Teren”, 2004.
- Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh na Prykarpatti v XX stolitti. Dokumenty i materialy*. Vidp. red. Mykola Kuhutiak. Ivano-Frankivsk: KPF “LIK”, 2009, t. 2, kn. 1. (in Ukrainian).
- Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh na Prykarpatti v XX stolitti. Dokumenty i materialy*. Vidp. red. Mykola Kuhutiak. Ivano-Frankivsk: KPF “LIK”, 2010, t. 2, kn. 2. (in Ukrainian).
- Veryha, Vasyl. *Dorohamy Druhoi svitovoi viiny*. Toronto: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Kanadi, Nakladom Bratstva kolyshnykh Voiakiv 1-oi UD UNA, 1980. (in Ukrainian).
- Veryha, Vasyl. *Vtraty OUN v chasi Druhoi svitovoi viiny*. Toronto: Novyi shliakh, 1991. (in Ukrainian).
- Viatrovych, Volodymyr. [Rets.:] “Litopys Ukrainskoi Povstanskoii Armii. – Toronto–Lviv. – T. 41: Kyrylo Osmak – Prezydent UHVR. Dokumenty i materialy. – 880 s.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 5 (2005): 231–232. (in Ukrainian).
- Viatrovych, Volodymyr. [Rets.:] “Volyn i Skhidna Halychyna. 1943–1944. Putivnyk po polskykh ta ukrainskykh arkhivnykh dzherelakh. Varshava–Kyiv, 2003. – T. 1. – 288 s.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 2 (2003): 189–192. (in Ukrainian).
- Viatrovych, Volodymyr. “Do problemy formuvannia ideino-prohramovykh zasad ukrainskoho vyzvolnoho rukhu 1920-kh – 1950-kh rr.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 9 (2007): 125–137. (in Ukrainian).
- Viatrovych, Volodymyr. *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu, 2011. (in Ukrainian).
- Viatrovych, Volodymyr. *Stavlennia OUN do yevreiv: formuvannia pozytsii na tli katastrofy*. Lviv: Vydavnytstvo “Ms”, 2006. (in Ukrainian).
- Viedenieiev, Dmytro ta Oleksandr Lysenko. “Ukraina u Druhii svitovii viini: deiaki pytannia teorii, metodolohii y suspilnykh refleksii.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 3 (2010): 4–29. (in Ukrainian).
- Viedenieiev, Dmytro ta Yurii Shapoval. “Chy buv Lavrentii Beriia ukrainskym natsionalistom?” *Dzerkalo tyzhnia*. 7–13 lypnia 2001. (in Ukrainian).
- Visyn, Valentyn. “Radianskyi rezhym u Volynskii oblasti (1930–1941 rr.)” (Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Lvivskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka. 1997). (in Ukrainian).
- Volodymyr Viatrovych, “Reid ukrainskykh povstantsiv na Prybaltyku.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 1 (2003): 144–150. (in Ukrainian).
- Vovk, Oleksandr. “Korotkyi narys diialnosti UPA ta yii zapillia na PZUZ i v prylehlykh rehionakh u 1943–1946 rr.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 8 (2006): 164–224. (in Ukrainian).
- Yatsiv, Andrii. “Kharyzma v ideolohii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (1920–1930-ti rr.)” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 14 (2010): 91–108. (in Ukrainian).
- Zaitsev, Oleksandr. “«Intehralnyi natsionalizm» yak teoretychna model dlia doslidzhennia ukrainskoho natsionalistychnoho rukhu.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 15 (2011): 5–26. (in Ukrainian).
- Zaitsev, Oleksandr. “«Intehralnyi natsionalizm» yak teoretychna model dlia doslidzhennia ukrainskoho natsionalistychnoho rukhu.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 15 (2011): 5–26. (in Ukrainian).

- Zakhidna Ukraina pid bolshevykamy IX.1939– VI.1941: zbirnyk.* Red. Milena Rudnytska. Niu-York: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi, 1958. (in Ukrainian).
- Zashkilniak, Leonid. “V ukrainsko-polskii dyskusii z'avyvsia seriozni arhument.” *Polsko-ukrainski stosunky v 1942–1947 rokakh u dokumentakh OUN ta UPA: u 2 t.* Vidp. red. ta uporiad. Volodymyr Viatrovych. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2011. 381–383. (in Ukrainian).
- Zelenyi, Zenon. *Ukrainske yunatstvo v vyri druhoi svitovoi viiny.* Toronto: Nakladom Bratstva Kolyshnykh voiakiv 1-yi Ukrainskoi Dyvizii Ukrainskoi Natsionalnoi Armii, 1965. (in Ukrainian).
- Zvorych, Roman. *Volia do spravedlyvosti. Filosofichni osnovy ukrainskoho natsionalizmu.* Kyiv, Miunkhen: Ukrainskyi Osvitnii Instytut, 1992. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії: 15 вересня 2017 р.

Прийнята до друку: 19 грудня 2017 р.